

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURAMƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Şükürov Mübariz Yaqub oğlu

«BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ
TƏŞKİLATİ İQTİSADİ MEXANİZMİ»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

İxtisasın şifri və adı: 060409 - «Biznesin idarə edilməsi»

İxtisaslaşma: Biznesin idarə edilməsi

Elmi rəhbər: b/m, i.ü.f.d.Şükürova A.S.

Kafedra müdiri: i.e.n., dos. M.Ə.Əliyev

Magistratura proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. R.Ə.Abbasova

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	7
1.1. Biznes infrastrukturunun formalaşması və xüsusiyyətləri.....	7
1.2. Biznes infrastrukturunun təsnifatı.....	14
1.3. Biznes infrastrukturunun funksiyaları və tərkibi	21
II FƏSİL. BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN İDARƏOLUNMASINDA İŞTİRAK EDƏN İŞTİRAKÇILAR.....	27
2.1. Biznes infrastrukturunun birbaşa iştirakçıları	27
2.2. Biznes infrastrukturunun dolaylı iştirakçıları	38
2.3. Müstəqil bazarlar və birja.....	45
III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	56
3.1. Biznes infrastrukturunun perspektiv inkişaf istiqamətləri	56
3.2. Sərbəst bazarların formalaşması və inkişaf istiqamətləri.....	69
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İnfrastruktur – bu istənilən bütöv iqtisadi sistemin vacib komponentidir. "İnfrastruktur" sözü iqtisadi sistemin bünövrəsi, daxili quruluşu mənasını bildirir. Biznesdə infrastruktur müxtəlif növ resursların, yəni maliyyə, mal, əmək, informasiya və s.-nin azad mübadiləsini və çoxalmasını təmin edən və bu hərəkəti bütöv şəkildə əlaqələndirən elementlərin məcmusunu təşkil edir. Biznes infrastrukturunu onun müvəffəqiyyətli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Biznesin infrastrukturunu işgüzar münasibətlərin uzun müddətli təkamülü nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Respublikada reallaşdırılan iqtisadi sahədə islahatların uğuru biznes fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı etməsi ilə, qeyd edilən məsələnin həll olunması isə maksimum dərəcədə biznes infrastrukturunun yaradılması ilə bağlıdır. Biznes infrastrukturunda qiymətli kağızların alışı-satışını reallaşdıran fond bazarı və onun təşkilati forması olan fond birjalari vasitəsilə maliyyə resursları öz sahiblərindən onlardan əlverişli istifadə edən işgüzar iş adamlarına doğru hərəkəti təmin edilir.

Ölkədə biznesin inkişafı üçün əsas şərt seçilmiş biznes növünü təmin edən infrastrukturun mövcud olması və inkişafıdır. Müasir biznes özünə qapana bilməz, ona müvafiq təminat, digər istehsal və təşkilatlarla korporasiya gərəkdir, başqa cür ifadə etsək, biznesin inkişaf etmiş infrastrukturunu olmalıdır. İnfrastruktur işgüzar münasibətlərin hərəkətini qeyd edən və bu münasibətləri müxtəlifliyinə baxmayaraq bütöv şəkildə əlaqələndirən təşkilati-hüquqi formaların məcmusunu təşkil edir. İnfrastrukturun elementi – bu hər hansı bir fəaliyyət sahəsində müəssisənin işi üçün lazımi şərtlərə xidmət edən və onları yaradan xüsusi fəaliyyət növüdür. Belə ki, malların satışı zamanı aşağıdakı elementlərdən istifadə oluna bilər:

- 1) kredit və kommersiya bankları;
- 2) vasitəçinin mal, xammal, fond və valyuta birjalarında təşkilati rəsmiləşdirilmiş fəaliyyəti;
- 3) auksionlar, yarmarkalar və təşkilati qeyri-birja vasitəçiliyinin digər formaları;

- 4) kommersiya iqtisadi riskin təhlükəsizlik sistemi, həmçinin təhlükəsizlik) dövlət və qeyri-dövlət) şirkətləri
- 5) ticarət palataları, işgüzar aidələrin digər ictimai və könüllü dövlət-ictimai cəmiyyətləri;
- 6) gömrük sistemi;
- 7) kommersiya-sərgi kompleksləri
- 8) xüsusi azad sahibkarlıq zonaları və s.

Başqa sözlərlə desək, infrastrukturun elementlərinin məcmusu biznes infrastrukturunu formalaşdırır. Biznes infrastrukturunun əsas elementləri bunlardır: istehsal infrastrukturunu, bazar infrastrukturunu, maliyyə infrastrukturunu və informasiya infrastrukturunu.

İstehsal infrastrukturunu uğurlu biznes fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Əsas istehsal xidmət üzrə işlər köməkçi bölmələr və xidmət göstərən təsərrüfatlar vasitəsilə həyata keçirilir: instrumental, təmir, nəqliyyat, maddi-texniki təchizat və məhsulun satış xidmətləri. Bu daha çox əsas fəaliyyəti istehsal olan biznes növlərinə aiddir. İstehsal infrastrukturunun təşkil olunması onun istehsal prosesindəki rolu və müəssisənin işinin son nəticələrinə təsiri ilə müəyyən edilir. Bazar iqtisadiyyatında infrastruktur, yəni malların, xidmətlərin, pulların, qiymətli kağızların və işçi qüvvəsinin qarşılıqlı axınını təşkil edən qarşılıqlı ixtisaslaşmış təşkilatlar sistemi vacibdir.

Beləliklə, biznes infrastrukturunu istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak fazaları arasında iqtisadi resursların və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən müstəqil, lakin qarşılıqlı əlaqəli bazarların, habelə bu bazarların arasında işgüzar fəaliyyət münasibətlərinin formalaşması və inkişafında iştirak edən təşkilati-hüquqi formaların məjmusudur. Başqa sözlə desək, biznes infrastrukturunu özünün hüdudları çərçivəsində bir-birilə bağlı olaraq qarşılıqlı fəaliyyətdə olan 15 azad bazardan, həmçinin də bu bazarların funksional və təşkilat-hüquqi fəallığını daimi və fasiləsiz olaraq artırılmasında iştirak edən idarəetmə strukturlarından ibarətdir. Biznes infrastrukturuna aid olunan idarəetmə strukturları dolayı və birbaşa iştirakçılardan təşkil olunmuşdur.

Bu baxımdan biznes infrastrukturunun inkişafının təşkil olunması uğurlu biznes üçün əsas şərtidir. Deməli, dissertasiya işinin mövzusu çox aktual bir məsələyə, yəni biznes infrastrukturunun inkişafının təşkilati iqtisadi mexanizminə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi biznes infrastrukturunu və onun inkişafı, bu inkişafı təmin etmək üçün iqtisadi təşkilati mexanizmlərin araşdırılmasıdır. Tədqiqatın vəzifələri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- biznes infrastrukturunun ümumi nəzəri məsələləri haqqında məlumat vermək;
- biznes infrastrukturunun əsas elementlərinin infrastrukturda rolunu göstərmək;
- biznes infrastrukturuna daxil olan idarəetmə strukturları və onun iştirakçıları haqqında məlumat vermək;
- Azərbaycanın biznes strukturu və onun təşkilati iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri əsasını biznes infrastrukturunun formalaşması və inkişafı, əsas elementləri, funksiyaları barədə nəzəri məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını biznes infrastrukturuna aid təcrübələrin araşdırılması, onların inkişaf xəttini, təşkilati iqtisadi mexanizmlərinin tədqiqi və təhlili təşkil edir.

Tədqiqat işində müqayisə, iqtisadi təhlil, müqayisəli təhlil metodlarından və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Biznesə aid dərsliklər və dərs vəsaitləri, tədqiqat işləri, məqalələr, Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və digər bu sahə ilə bağlı dövlət qurumlarının və s.-nin hesabatları tədqiqat işinin informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini biznes infrastrukturunun inkişafının təşkilati iqtisadi mexanizmi, predmetini isə bu mexanizmin yaranması ilə bağlı hadisə və proseslər təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi dedikdə, biznes infrastrukturunun inkişafının təşkilati iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdə tutulur.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. İşdə əldə olunan nəticələr və təkliflər gələcəkdə biznes infrastrukturunun inkişafının, onun təşkilati iqtisadi mexanizminin dərinədən öyrənilməsində istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrində tələbələrə tədris edilən “Dünya iqtisadiyyatı”, “Biznesin idarə edilməsi”, “İqtisadiyyat” və digər fənnlərin tədrisində, buraxılış və kurs işlərinin yerinə yetirilməsində istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı tədqiqat işində irəli sürülən təkliflər biznes infrastrukturunun inkişafının təşkilati və iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsində hesab oluna bilər.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil və 8 yarımfəsildən, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Biznes infrastrukturunun formalaşması və xüsusiyyətləri

Biznes – istehlakçıların tələbatlarını ödəmək və gəlir əldə etmək məqsədilə işgüzar insanların işgüzar münasibətlərinin məcmusudur. Biznes təbii sərvətlərin, istehsalın və ya malların və ya göstərilən xidmətlərin digər mal, xidmət və pul yerinə əldə olunması və ya satılması üzrə fərdi şəxslər, müəssisə və ya təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Başqa sözlərlə, biznes gəlir gətirən istənilən məşğuliyyət, iş mənasını verir. Biznes bütün biznesləri və onların fəaliyyətini vahid şəkildə inteqrasiya edən sistem rolunu oynayır.

Biznesin normal fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq infrastruktur olmalıdır. Digər obyektiv mövcud olan sistemlər kimi, biznesin özünün infrastrukturunu vardır. “İnfrastruktur” termini ilk dəfə iqtisadi təhlildə silahlı qüvvələrin normal fəaliyyətini təmin edən obyekt və qurğular mənasında istifadə edilmişdir. Burada o, hərbi güclərin normal fəaliyyətini təmin edilməsində iştirak edən kompleks qurğuların (hərbiyə aid olan müxtəlif avadanlıqların anbarlarının, hərbi hava düşərgələrinin, radiolokasiya nöqtələrinin, təlim-məşq meydanlarının, raketlərin meydançalarının və s.) toplusu kimi anlaşılırdı. Bu ötən əsrin əvvəllərində baş vermişdir. 40-cı illərdə Qərbdə infrastruktur dedikdə, maddi istehsalın normal fəaliyyətinə şərait yaradan sahələrin məcmusu başa düşülürdü. Sovet iqtisadi əbiyyatında infrastruktur problemi 70-ci illərdən öyrənilməyə başlamışdı [43, 12].

Ümumiyyətlə, “infrastruktur” sözü iqtisadi sistemin əsası, fundamenti, daxili quruluşu mənasını verir. Biznesə tətbiq etdikdə, infrastruktur işgüzar münasibətlərin hərəkətini nizamlayan və bu münasibətləri onların müxtəlifliyi və müxtəlif subyektivliliyi ilə bütöv şəkildə birləşdirən təşkilati-hüquqi formaların məcmusu rolunu oynayır.

Bazarın müxtəlif subyektləri arasında uzunmüddətli, kompleks və cürbəcür qarşılıqlı təsirləri təmin edən nəticə etibarlı ilə tamamlayıcı fəaliyyət göstərən infrastrukturun köməyi ilə səmərəli bazar iqtisadiyyatını yaratmaq mümkündür.

“İnfrastruktur” sözü latıncadan tərcümədə “tikilinin hüdudlarından kənarında” mənasını daşıyır. “Bazar infrastrukturunu” kateqoriyası altında bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin ümumi şərtlərini təmin edən alətlərin, proseslərin, forma və üsulların məcmusu başa düşülür. İnfrastrukturun kompleks xarakteri, tərkib elementlərinin fəaliyyətindəki fərqlər təsdiq edir ki, “ümumi şərtlər” altında adətən, hər şeydən əvvəl maddi-əşyavi şərtlər nəzərdə tutulmalıdır. Çox zaman bu şərtlərə təkrar istehsal prosesini təmin etmək üçün yaradılmış, bütövlükdə fəaliyyət göstərən təşkilati münasibətləri aid edirlər. “Ümumi şərtlər”-in şərhini bununla məhdudlaşdırırıq. Dar mənada, ümumi şərtlər məhsuldar qüvvələrin özünün bilavasitə inkişafı ilə yaradılır və onlara daxil olan sahə qruplarının, ilk növbədə, nəqliyyat və rabitənin vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Geniş mənada, həmin ümumi şərtlərə həmçinin, təbiət, əmək ehtiyatları və texniki mədəniyyət də daxil edilir. Bu manufaktura və iri maşın sənayesinin istehsalının inkişafı dövründə verilmiş amillərin limitlənməməsi, yəni hədd qoyulmamaq xarakteri ilə əsaslandırılır, Çünki onların təkrar istehsalını saxlamaq, mühafizə etmək müəyyən səviyyədə ümumi şərt kimi ayrılır, onu sosial cəhətdən təşkil etmək və inkişaf etdirmək tələb olunur [43, 14].

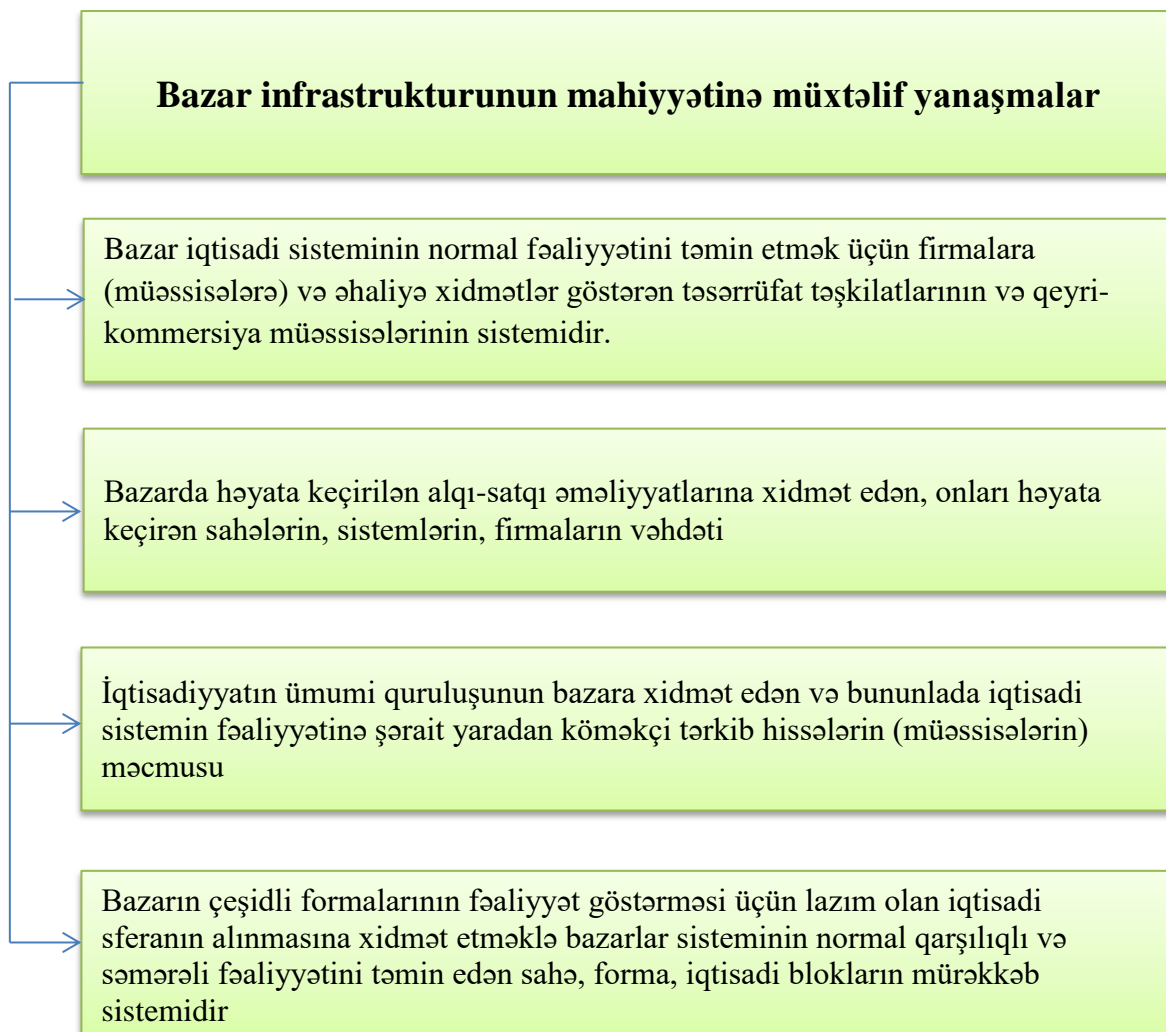
Bu şərhlər bir-birini tamamlayır. Onlar ümumi şərtlərə mühüm səviyyəvi xüsusiyyətlər-intensiv tipli təkrar istehsalın genişlənməsi üçün vahid təməl (platforma) yaratmaq imkanı verirlər. Səmərəli inkişaf edən infrastruktur sənayenin fəaliyyəti və yerləşdirilməsində müsbət təsir xarakterinə malikdir və çox zaman iqtisadiyyat üçün yaradıcı və islahatçı amili rolunda çıxış edir.

Bazar infrastrukturunu özlüyündə bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin səmərəli işləməsini, eləcə də müəyyən bazar məkanında onların birliyini və qarşılıqlı təsirini təmin edən fəaliyyət növlərinin məcmusunu ifadə edir. İnfrastruktur öz təbiətinə görə ikili xarakter daşıyır. O, müəyyən əmək prosesini əks etdirir və bu sferaya kapital qoyuluşu yolu ilə dəyəri artırır. İnfrastrukturun əsas əlamətləri və meyarlar keyfiyyətində hər şeydən əvvəl onu seçilir ki, infrastrukturun istehsal fəaliyyəti məhsulun yeni ; təbii-maddi formasını yaratmır, yalnız artıq hazırlanmış, istehsal edilmiş məhsulun dəyərini artırır. İnfrastruktur sferasında istehsal prosesi səmərəli

effekt işlətməsindən (istehlakından) ayrılmazdır. Daşınma, saxlanma, qorunma və informasiyanın ötürülməsi prosesləri formasında çıxış edən infrastruktur məhsulları qorunmur və ya qablaşdırılmır (saxlanılmır) [19, 634].

Sxem 1.1.

Bazar infrastrukturunun mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalar

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtisadiyyat. Bakı, 2008. s.78

Hər bir müəssisədə texnoloji prosesə uyğun olaraq onun istehsal infrastrukturunu formalaşdıran məhsul buraxılışının istehsal bölmələri təşkil olunur.

Müəssisənin istehsal infrastrukturunu dedikdə, onun istehsal bölmələrinin tərkibi (iştirakçıları, şöbələri, sexləri, istehsalı) onların qurulması, yerləşdirilməsi, istehsal əlaqələri başa düşülür.

Müəssisənin istehsal strukturuna müxtəlif amillər təsir göstərir: buraxılan məhsulun xarakteri, onun hazırlanma texnologiyalarının xüsusiyyətləri, istehsalının miqyası, istehsal əlaqələrinin digər müəssisələrlə əlaqə formaları [11, 21].

İstehsal infrastrukturunu aşağıdakı spesifik cəhətləri ilə fərqlənir:

- ❖ İstehsal sahəsinin gəlirləri milli gəlir hesabına daxildir;
- ❖ İstehsal infrastrukturunu məhsulu onun üçün yeni olan keyfiyyətli formaya çevirir;
- ❖ Bu gün istehsal infrastrukturunun iqtisadiyyatın bütün başqa sahələri ilə bərabər əhəmiyyəti var.

İstehsal infrastrukturunun mahiyyəti ikitərəflidir. Birincisi, o, maddi istehsal prosesinin normal fəaliyyəti ödənilməsinə yönəlib. İkincisi, milli iqtisadiyyatda əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalı, insanın özünün normal həyat fəaliyyətini təmin edir.

Sosial infrastrukturun formalaşmasının spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- sosial infrastruktur sahələri üçün xidmətlərin istehlakının ərazi lokallaşdırılması səciyyəvidir, yəni sosial infrastruktur müəyyən əraziyə bağlıdır. O, regiona işləyir. Regionun sosial-iqtisadi mühitinin həyat qabiliyyəti və etibarlılığı sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsindən çox asılıdır. O regional təsərrüfat kompleksinin tərkib elementi, onun alt sistemi kimi formalaşır və fəaliyyət göstərir. Öz növbəsində regional təsərrüfat kompleksi özü təkrar istehsal edən sistem kimi ictimai təkrar istehsal prosesində daxili və xarici sistemlər və alt sistemlər arasında şaquli və üfüqi qarşılıqlı fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatın bir çox sahələrindən və alt sahələrindən ibarətdir. Hər regionun konkret şəraitdə sosial infrastrukturun müxtəlif obyektlərinin həlqələri funksional bloklar yaradırlar: a) məktəbəqədər müəssisələr, təhsil, elm; b) səhiyyə, idman, turizm, ətraf mühitin qorunması; c) mənzil təsərrüfatı, kommunal və məişət xidməti; c) pərakəndə ticarət, ictimai iaşə; d) məişət kommunikasiyaları, ictimai nəqliyyat, rabitə vasitələri və məlumatlandırma və s..
- bir sıra araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, infrastrukturun inkişafının struktur elementlərinin formalaşması tsiklindən fərqli olan öz spesifik tsikliyi var. Bu

infrastruktur tsiklik (infratsiklik) özlərinin faza xarakteristikası, tezlik və amplitudasına görə struktur əmələ gətirən elementlərin tsiklərinin xarakteristikalarının dinamikası ilə fərqlənirlər. Bəzən onlar fazalar üzrə üst-üstə düşə bilirlər və bir-birlərinə arxalana bilirlər, lakin bu yalnız tədqiq olunan sistemlərin inkişaf edə bilən "qısa" dalğalarında özünün göstərən xüsusi hallardada mümkündür, Bundan başqa, infratsikllər özü-özlüyündə infrastrukturun növ və yarımnovlərindən (istehsal, sosial, institusional, fərdi, informasiya, ekoloji və s.)və tədqiq olunan hər bir sistemin fərdi xarakteristikasından asılı olaraq çox əsaslı şəkildə fərqlənir.

- son illərdə sosial infrastrukturun inkişafının üçüncü xüsusiyyəti əhalinin informasiya təminatında artan tələbatıdır. Həmin tələbatın ödənilməsində xüsusi dinamiklik qlobal kompyuter şəbəkəsinə çıxış imkanı təmin edən maddi-real elementlərin təşəkkülünü və fəaliyyət göstərməsini özündə daşıyır. Müxtəlif sahələrdə böyük imkanlara malik olmaqla müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan yeni kommunikasiya sistemlərinin insan cəmiyyətinin bilmədiyi bərabər perspektivləri var. Bundan başqa, yeni texnologiyalar televiziya və radio verilişləri, mobil telefon rabitəsi sistemlərinin infrastrukturunun inkişafına ciddi təsir göstərir.

Bazar (biznes) infrastrukturunun inkişafı etdirilməsi və formalaşdırılması günümüzün ən önəmli və aktual olan problemlərindəndir. Ancaq qeyd olunan problemin nəzəri - metodoloji cəhətdən yetərincə öyrənilməməsi praktikada bir çox çətinliklər yaradır.

K. Marks "infrastruktur" termininə açıqlama verərək bildirirdi ki, bu, əslində "ümumi əmək vasitələri"-dir hansı ki, istehsal prosesinin maddi şəraitini göstərir və o olmadan əmək prosesi "ya tamamilən mümkün deyildir, ya da o, qeyri-təkmil şəkildə baş verir: K. Marks əmək vasitələrindən danışıarkən, kanalları, istehsal binalarını, torpağı və yolları nəzərdə tuturdu".

Professor V.T. Novruzov qeyd edir ki, infrastruktur ("infra"-alt, "struktura"-tikili) termini hərfi anlamda tikintinin kənardan görünməz olan hissəsi, yəni, bünövrəsi anlamını daşıyır. İqtisadi mahiyyəti baxımından isə xüsusi mənbədə infrastruktur - iqtisadiyyatın təməlini təşkil edən və iqtisadi sferaların fəaliyyət

göstərməsinin mümkün olmasını təmin edən sahələrin məcmusu kimi qəbul olunur. Dolayı desək, infrastruktur sferalarının işçi qüvvələrinin yenidən istehsalını, istehsalın fəaliyyət göstərməsini və insanların gündəlik həyatının təminatçısı olan bir kompleks kimi önəmli əhəmiyyəti vardır [18, 169].

Artıq keçən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq “infrastruktur” anlayışına maddi

istehsalın fəaliyyəti üçün normal xidmət göstərən sahələrin toplusu kimi yanaşımağa başlandı. Keçmiş SSRİ-də müvafiq problemin tədqiqinə XX əsrin 70-ci illərində cəhd edildi. Lakin həmin illərdə mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sisteminin hakim mövqə tutması bu problemin araşdırmasını lüzumsuz etmiş, bazar infrastrukturalarının formalaşması bir növ dondurulmuşdur. Etiraf etmək lazımdır ki, həmin dövrdə “real sosializm” pərdəsi altında bir sıra bu tipli struktur və institutlar yaradılsa da, bunlar real bazar şəraitində baş verən proseslərdən uzaq idilər və onlara uyğun ola bilməzdilər. Yalnız keçən əsrin 90-cı illərində keçmiş sovet imperiyası dağıldıqdan, buraya daxil olan respublikalar suverenlik əldə etdikdən, onların bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin olunduqdan sonra sözügedən problemə aid məqalələr və monoqrafiyalar işıq üzü görməyə başladı.

Digər bir alimlər bu problemə makroiqtisadi təhlil baxımından yanaşdıqlarına görə, bazar infrastrukturunun elmi izahında sahələrə bölmə prinsiplərindən yararlanmağı üstün tuturlar. Onlar təsərrüfat sahələrini, “əsas” və “ikinci” dərəcəli sahələrə bölməklə, bazar infrastrukturunu “ikinci dərəcəli”, daha doğrusu, asılı sahələr kompleksinə aid edirlər. Bəzən bazar infrastrukturunu material resurslarının və işgüzar münasibətlərin hərəkətinə vasitəçilik edən, subyektivliyinə və müxtəlifliyinə baxmadan bu münasibətləri vahid tam kimi əlaqələndirən təşkilati-hüquqi formaların məcmusu kimi təqdim olunur. Göründüyü kimi, burada da bazar infrastrukturunu müstəqil bazar kimi yox, vasitəçilik xarakterinə malik olan təşkilati- hüquqi formaların üzvi sintezi kimi səciyyələnilir. Məsələ burasındadır ki, bazar infrastrukturunu bazarın müxtəlif formaların fəaliyyətində tək-cə vasitəçi subyekt kimi deyil, həm də bu fəaliyyət üçün, zəruri iqtisadi mühitin yaranmasına

xidmət edir, nəticədə isə bütöviükdə bazar iqtisadi sisteminin normal fəaliyyəti təmin edilir.

Bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı problemlərinin tədqiqatçısı kimi tanınan professor R.M. Cəbiyevin yanaşmasına əsaslanaraq desək, bazar infrastrukturunu, öz mənşəyi və təbiətinə görə, canlı bir orqanizm kimi iqtisadi sistemə təsir göstərməklə, onun normal fəaliyyətinin təmin edilməsində böyük rol oynayan institutların tam bir kompleksi halında çıxış edir. Onun fikrincə, bazar infrastrukturunu, çoxsaylı əlamətləri əsasında bir - biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət təşkil edən müstəqil

bazarlardan ibarətdir [18, 172].

Lakin araşdırmalar göstərir ki, bir çox alimlər və praktiklər bəzi bazarları ya sərbəst bazarlar sırasına aid etmirlər, ya da onları ümumiyyətlə bazar infrastrukturunun tərkibindən çıxarırlar.

Müasir bazar infrastrukturunu inkişaf etmiş ölkələrdə sahələr kompleksi şəklini almışdır və son zamanlar bütövlükdə sənaye sahələri ilə müqayisədə daha böyük sürətlə inkişaf edir. Bu bir çox amillərlə izah olunur və hər şeydən əvvəl, istehsal sektorunun qabaqlayıcı inkişafında baş verən irəliləyişlərlə əlaqələndirilir. Ona görə də infrastruktur bəzən geridə qalmış bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına əsaslı təsir göstərir. İnkişaf etmiş ölkələr, ilk növbədə ABŞ bu səbəbdən fəal şəkildə sahələrin infrastrukturuna əsaslı kapital qoyurlar. Qərbi iqtisadi ədəbiyyatında bu proses “iqtisadiyyatın servisləşdirilməsi” adını almışdır. Qeyd edək ki, bu prosesə digər amillər də təsir göstərmişdir: ictimai əmək bölgüsü dərinləşmiş, kredit ehtiyatlarına tələbat artmış, elmi-texniki tərəqqi daha sürətlə inkişaf etmişdir. İstehsalın fərdiləşdirilməsi və diversifikasiyası daha böyük tempə baş verir, iqtisadiyyatın inkişafının təbii sərvətləri, əmək ehtiyatlarını və s. kimi amillərin qorunmasına keçidi geniş vüsət alır.

Müəyyən inkişaf mərhələsində xalq təsərrüfatındakı yerinə və ona ayrılan roluna görə infrastruktur özlüyündə milli inkişafın mühüm ehtiyatlarından birinə çevrilmişdir. Ondan istifadə etdikcə müəyyən olunmuşdur ki, infrastruktur sahələri istehsal sahələri ilə müqayisədə çoxlu sayda üstünlüklərə malikdir. İnfrastruktur

sahələri kiçik material tutumluluğu və ehtiyat tutunduğu ilə fərqlənirlər və bununla da özünün iqtisadi tərəqqidə ehtiyat qoruyucu növündəki payını, əlavəsini təmin edirlər. İqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə infrastruktur sahələrinin daha sürətlə inkişafı onları ümumi milli məhsul yığımına kifayət qədər yüksək və daima artan əlavələr verməsi ilə xarakterdə edirlər. İnfrastruktur sahələrinin məhsullarına tələbatın artmasının yüksək çoxsaxəli effekti onun olduqca gözəl xüsusiyyətidir və bu infrastrukturun özünün, ilk növbədə, genişlənməsi eləcə də bunun vasitəsilə bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına impuls verir. Belə ki, yeni avadanlıqların və texnologiyanın istifadəsinin yüksək səviyyəsi və sürətli inkişafı ilə əlaqədar maşınqayırma kompleksi öz üzərində infrastruktur sahələrini: çox böyük stimullaşdırıcı təsirini hiss edir [37, 21].

Bazara keçid dövrünü, məlumdur ki, bir çox dünya ölkələri yaşamışlar. Azərbaycan da bazar iqtisadiyyatına keçid vəziyyətində yerləşir. Keçid dövrü – statistika deyil, dinamika, prosesdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid bir proses kimi uzun illər davam edir. O bir neçə mərhələlərdə həyata keçirilir. Keçid dövrünün daha məsuliyyətli, əməktutumlu və kapitaltutumlu mərhələsi müasir bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafıdır. Müəssisələrin və sahibkarlığın inkişafı Azərbaycanın iqtisadi artımı üçün, dərin iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxış üçün həlledici rol oynayır. Təəsüf ki, hal hazırda sahibkarlar öz fəaliyyətlərində müxtəlif problemlərlə və çətinliklərlə qarşılaşırlar.

1.2. Biznes infrastrukturunun təsnifatı

İnfrastruktur sadəcə müəyyən sahələrin məcmusu deyil, maddi istehsalın və sosial həyatın effektiv inkişafının ümumi şərtlərinin xaraktəritikasıdır. Məhz malların istehsalı, onların sərbəst hərəkəti və fərdi istehlakı üçün müəyyən regionlarda optimal şərtlərin yaradılması infrastrukturunu digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirən prioritetdir və onu milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən ayıran əsas əlamətdir. Bazar münasibətləri şəraitində cəmiyyətə fəaliyyətin müxtəlif növlərinin aparılmasında vacib olan təbii sərvətlər digər infrastruktur tələb edir ki, bu da

konkret regionun infrastruktur kompleksinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarında transformasiya olunmasını labüd edir.

Infrastruktur fəaliyyətini və infrastrukturun regional inkişafa təsirini infrastrukturun ərazi funksiyaları adlandırırlar. Funksional əlamət üzrə infrastrukturun təsnifatı istehsal, sosial, maliyyə-kredit, informasiya, innovasiya, institusional və s. növləri ayırmağa icazə verir [42, 14]. İnfrastrukturun təsnifatı haqqında ilk dəfə amerika alimi P.Rozenşteyn-Rodan danışmışdır. O bu termini iqtisadi elmə gətirmişdir. Onun tərəfindən infrastrukturun iki əsas növü ayırd edilmişdir: təsərrüfat (və ya istehsal) və sosial.

Regionun infrastruktur ərazilərin effektiv inkişafının ümumi şərtlərini müəyyən edir, mal mübadiləsi və fərdi istehlak, mal və xidmətlərin istehsalı üçün optimal şərait yaradır. Bu, infrastruktur milli iqtisadiyyatdan müstəqil fəaliyyət növünə ayırır. Qərb alimləri tərəfindən iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinin infrastruktur aid edilməsi kriteriyalarının axtarılması onun üçün xarakterik olan cəhətlərin ümumiləşdirilməsinə və əsas əlamətin aşkar edilməsinə gətirib çıxardı. D.Klark, E.Tuxtfeld və digər iqtisadçılar hesab edirlər ki, infrastruktur obyektləri bölünməzliyi, xarici effekti, rentabelliyyənin kifayət qədər olmaması, bazar mexanizminə tabe olmaması ilə xarakterizə olunur.

Y.Ştoller infrastrukturun üç növünü ayırd edir: texniki, iqtisadi və institusional. O qurğuların bölünməzliyini, uzun ömrü texniki əlamətlər hesab edir. İqtisadi əlamətləri isə iqtisadi effekt, investisiya xarakteri, daimi kapitalın xərclərində yüksək payı, investiyaların yüksək riski adlandırır. İntitusional əlamətlər infrastrukturun müxtəlif institutlarının olması, infrastruktur obyektlərinin defisiti, mərkəzləşdirilmiş nəzarət və idarəetmə, infrastrukturun inkişafının qanunvericilik bazasının olmasıdır. Lakin burjua iqtisadçıları iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinin infrastruktur aid olmasının başlıca kriteriyalarını müəyyən edə bilməmişdilər. Bu barədə öz tədqiqatlarına əsasən əsas əlamətin olmadığı barədə qənaətə gələn Y.Ştoller açıq-aydın bildirmişdir [46, 93]

Regional infrastruktur müəyyən spesifik əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər əsasında infrastruktur sahələrini qruplaşdırmaq və onları müvafiq olaraq ictimai istehsal sahələrinin məcmusundan ayırmaq olar.

Regional iqtisadiyyatın infrastrukturunu vahid əlamətə malik olan elementlərdən ibarətdir. Bu zaman onların hər biri spesifik xüsusiyyətlərə malik olur. Onun komponentlərinin nisbəti strukturu əmələ gətirir. Infrastrukturnun təsnifatı bir sıra əlamətlər əsasında aparıla bilər. qeyd etmək lazımdır ki, hər təsnifat müəyyən ehtiyacların, praktik fəaliyyətin həyata keçirilməsinin bu və ya digər tələbinə və vəzifəsinə uyğun gəlib-gəlməməsinin nəzərə alınması ilə işlənilir hazırlanır.

R.Yoximsen infrastrukturun maddi, institusional, fiziki hissələrini ayırd edir. Maddi infrastruktur dedikdə, o, başa düşür: milli iqtisadiyyatda nəqliyyat və telekommunikasiya, enerji təminatı üçün istifadə olunan bütün qurğuların, cihazların və istehsal vasitələrinin məcmusu; tikinti və s. İnstitusional infrastruktur təsərrüfat vahidlərinin özlərinin iqtisadi qərarlarını formalaşdırdığı və onları digər sahibkarlarla əməkdaşlıq zamanı həyata keçirdikləri yaradılmış və qanuniləşdirilmiş müəssisələri əhatə edir. Fiziki infraqurğulara “bazar iqtisadiyyatı şəraitində insanların mənəvi, sahibkarlıq, professional və digər qabiliyyətləri”ni daxil edir [46, 96].

İ.P.Boykov və F.F.Rıbakov istehsal, sosial, elmi-texniki və bazar infrastrukturunu ayırd edirlər. N.A.Juravlev funksional təyinatına görə infrastrukturun səkkiz əsas növünü ayırır: energetik, nəqliyyat, kommunikasiya, ekoloji, innovasiya və s. qeyd edir ki, onları idarəetmə metodları xeyli fərqlənir.

D.V.Şopenkonun fikrincə, ümumi təsnifat əlaməti onun istehsal və sosial infraqurğulara bölünməsidir. Lakin regional səviyyədə bu təsnifatı dəqiqləşdirmək lazımdır. İnnovasiya-təhsil və institusional infrastruktur bir təsnifatda xüsusi rol oynayır, çünki funksional infrastrukturun bütün növləri ilə qarşılıqlı təsirdə olur və onların inkişafını və regional iqtisadiyyatın özünün modernləşdirilməsini müəyyən edir.

Regionun ictimai-iqtisadi inkişafını dörd qrup göstəricilər xarakterizə edir: 1) resurs potensialı (faydalı mədənlər, torpaq, meşə, su resursları); 2) energetika infrastrukturunun inkişafı (yol-nəqliyyat, rabitə-informasiya, müəssisələrin sayı və istehsalat gücü, onların əsas fondlarının dəyəri); 3) sosial infrastruktur tərəfindən müəyyən edilən insan kapitalının inkişafı; 4) institusional infraqurudən asılı olan investisiya, innovasiya və işgüzar iqlim.

A.V.Abayev hesab edir ki, infraqurudən iki böyük kateqoriyaya bölünür: iqtisadi (istehsal) və sosial. İqtisadi infraqurudən nəqliyyat, əlaqə, enerji - və su təminatını, sosial infraqurudən - təhsil və səhiyyə obyektlərini özünə daxil edir. Bu bölünmə kifayət qədər şərtidir, çünki infraqurudən ayrı elementləri həm iqtisadi, həm də sosial xüsusiyyətlər daşıyır. Məsələn, adətən sosial infraqurudənə aid olan təhsil müəssisələri artımın ən əhəmiyyətli iqtisadi amili olan insan kapitalının generasiya edilməsində mühüm rol oynayırlar [42, 16].

İnfraqurudən tərkibinə ənənəvi daxil edilən nəqliyyat, əlaqə, maddi-texniki təminat, təmir və başqa köməkçi xidmətlər kimi sahələrlə yanaşı, kadrların hazırlanması, istehsal və elmi təminat, iqtisadiyyatın informasiya təminatı, istehsalda əməyin qorunması da aiddir.

V.P. Krasovskisinin fikiriylə razılaşımaq lazımdır, hansı ki, vurğulayır ki, infraqurudən tərkibinə daxil edilən sahələrin və obyektlərin aidəsi müəyyən elastikliklə səciyyələnir, bununla əlaqədar olaraq infraqurudən obyektlərinin ciddi və sərt təsnifatını təklif etmək məqsədəuyğun deyil. İnfraqurudən - yalnız yığılmış maddi sərvət deyil, ictimai istehsal prosesində müəyyən funksiyaların icra edilməsini təmin edən insanın fəaliyyət sferası, müəssisələrin "sahələrinin məcmusu"dur.

T.Q. Semenkovanın nöqtəyi-nəzəri xüsusi maraq kəsb edir, hansı ki, infraqurudən kateqoriyasının siyasi-iqtisadi məzmununu və onun regionda təkrar istehsal prosesləri ilə əlaqəsini açır və iddia edir ki, bütün infraqurudən obyektlərinin mövcudluq şərti genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesinin normal həyata keçməsi üçün onlara obyektiv ehtiyacdır. Həm də infraqurudənə daxil edilmiş müəssisə və idarələrin sahələrinin məhsuldar xarakteri müəssisələrdə əlavə

məhsulun yaradılması ilə deyil, bütövlükdə milli gəlirin artırılması işində milli iqtisadiyyat ilə əlaqəsi ilə müəyyən edilir. Yəni infraqurstruktura sənaye və kənd təsərrüfatından başqa milli iqtisadiyyatın praktik olaraq bütün sahələri qoşulur [41, 78].

V.Q. Terentyev infraqurstruktura istehsalın müxtəlif amillərinin və nəticələrinin nəqli, akkumulyasiya və bölgüsünü təmin edən ümumi şəraiti yaradan kompleks kimi baxır. Onun fikrincə, infraqurstruktural bilavasitə ictimai istehsalın təşkilinin formalarının inkişafını təmin edir və əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Y.V.Bloxin öz əsərlərində qeyd edir ki, əsas istehsalın sahələrində normal istehsal fəaliyyəti şərtlərini təmin edən təkrar istehsal prosesində funksional fəaliyyəti ümumi istifadə edilən köməkçi, xidmət edən sahələri, maddi istehsal sahələri və qeyri-istehsal sahələri olan infraqurstrukturu təşkil edir. Əsas istehsaldan fərqli olaraq, infraqurstruktural fəaliyyəti onun mövcudluğunun ümumi şərtlərini yaradır.

İnfaqurstruktural ümumi şəkildə belə təsnifləşdirmək olar: (42, 18)

Cədvəl 1.1.
İnfaqurstruktural ümumi təsnifi

İearxiya səviyyəsinə görə	Funksional xüsusiyyətinə görə təsnifatı	Formalaşma vaxtına görə	Yaranma mərhələsinə görə
Xalq təsərrüfatı səviyyəsində	İstehsal təyinatlı xidmətlər.	Ötücü.	Qərarlaşmış (Sabitləşmiş - dayanmış)
Regional səviyyədə;	Qeyri-istehsal təyinatlı xidmətlər	Birdəfəlik	Yeni yaranan (Törəyən)
Yerli səviyyədə.		Geçikmiş	Gələcək
Müəssisə səviyyəsində			

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən yığılmışdır

İnfaqurstruktural sahələrinin belə təsnifatı, onun kompleks inkişafını təmin edir.

İnfaqurstruktural təsnifatı bir sıra əlamətlər üzrə həyata keçirilir. Onlardan əsaslara baxaq.

Funksional əlamət üzrə ayrılırlar:

1) mühəndis-texniki infrastrukturunu. Onun tərkibinə aşağıdakı sahələr daxil olur: nəqliyyat (dəmir yolu, avtomobil, dəniz, çay, hava, boru kəməri); əlaqə (telefon-teleqraf, radio rele, elektron, mobil); kommunal təsərrüfat (qaz, elektrik, su, istilik təchizatı, kanalizasiya); anbar təsərrüfatı, təmir təsərrüfatı, servis xidməti;

2) işgüzar infrastrukturunu. Ona daxildir: ticarət (topdan və pərakəndə satış); ictimai qidalanma (restoranlar, kafe, qəlyanaltılar, barlar, yemək otaqları, bufetlər və s.); satınalma təşkilatları; maliyyə-kredit təşkilatları (banklar, Əmanət bankı və onun bölmələri, sığorta şirkətləri, auditor firmaları, investisiya fondları); satış təşkilatları (fond, resurs, mal, valyuta birjalrı, broker şirkətləri); əmlak bazarı infrastrukturunu (əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə agentliklər, daşınmaz əmlak firmaları, mənzil bürosu, texniki inventarlaşdırma bürosu); əmək bazarı infrastrukturunu (əmək birjalrı, məşğulluq mərkəzləri, kadrların yenidən hazırlanması mərkəzləri, əhalinin sosial müdafiəsi mərkəzləri);

3) sosial infrastrukturunu. Ona daxildir: yaşayış təsərrüfatı (yaşayış fondu və mənzil xidmətləri); əhalinin (tikiş və geyim, ayaqqabı təmiri üzrə atelye, xırdaavat, zərgərlik, dəri məmulatlarının təmiri üzrə emalatxanalar, camaşırxanalar, kimyəvi təmizləmələr, fotoatelye, məişət texnikasının təmiri üzrə emalatxanalar, tele-, radio-, video təchizatları, ayin xidmətlərini göstərən müəssisələr və s.) məişət xidməti müəssisələri; səhiyyə müəssisələri (tibbi diaqnostik mərkəzlər, xəstəxanalar, klinikalar, poliklinikalar, ambulatoriyalar); təhsil müəssisələri (məktəbəqədər müəssisələr, məktəblər, liseylər, gimnaziyalar, kolleclər, institutlar, akademiya, universitetlər); sosial təminat müəssisələri (əlillər üçün internatlar, uşaq evləri); mədəniyyət və incəsənət müəssisələri (teatrlar, kinoteatrlar, muzey, qalereyalar, nümayiş zalları, kitabxanalar, konsert zalları, saraylar və mədəniyyət evləri); bədən tərbiyəsi və idman müəssisələri (stadionlar, idman kompleksləri, hovuzlar, buz meydançaları, futbol meydanları, basketbol və voleybol meydançaları və s.); turizm; mehmanxanalar; sənişin nəqliyyatı (qatarlar, elektrik qatarlar, avtobuslar, trolleybuslar, tramvay, taksi, metro); əhaliyə xidmət üzrə əlaqə (poçt, teleqraf, mənzil telefonları, internet, elektron poçt); asudə vaxt müəssisələri

(əyləncə mərkəzləri, disko klublar, maraqlar üzrə klublar, parklar və s.).

4) institusional infrastruktura daxildir: hüquqi müəssisələr (vəkil ofisləri, arbitraj məhkəmələri, hüquq məsləhətxanaları, notariat, prokurorluq, qeydiyyat palatası, ümumi yurisdiksiya məhkəmələri); idarəetmə müəssisələri (VVAQ-lar, arxivlər, ərazi idarəetmə orqanları, miqrasiya xidmətləri);

5) informasiya infrastrukturu: reklam agentlikləri, marketinq mərkəzləri, yarmarkalar, sərgilər, informasiya-hesablama mərkəzləri, internet, meteostansiyalar;

6) innovasiya infrastrukturu: elmi tədqiqat institutları, konstruktor bürosu, layihə təşkilatları, Elmlər akademiyası, ali məktəblər, ərazi innovasiya mərkəzləri, riskli müəssisələr;

7) ekoloji infrastruktur: sanitariya-epidemiologiya nəzarəti, təbiəti qoruyan cəmiyyətlər, təmizləyici qurğular;

8) xarici iqtisadi infrastruktur: mədəni, informasiya, xarici tədris mərkəzləri, xarici ticarət təşkilatları, konsulluqlar, səfirliklər, müxtəlif ölkələrin nümayəndəlikləri, viza və qeydiyyat şöbəsi, gömrük.

Bazar xidmətləri əlamətinə görə infrastruktur aşağıdakılara bölünə bilər:

1) ümumbazar (kommersiya bankları, sığorta şirkətləri, konsultasiya, auditor firmaları və s.);

2) istehlak bazarı infrastrukturu (topdansatış təşkilatları, mağazalar, ictimai qidalanma müəssisələri və s.);

3) maliyyə bazarı infrastrukturu;

4) əmlak bazarı infrastrukturu;

5) əmək bazarı infrastrukturu və s.

Məkan əlaməti üzrə infrastrukturun aşağıdakı növləri ayırd edilir:

1) beynəlxalq (beynəlxalq banklar, birjalar, xarici firmaların ticarət nümayəndəlikləri, xarici ticarət təşkilatları, gömrük, beynəlxalq yarmarkalar, beynəlxalq tədris, tibbi, mədəni mərkəzlər və s.);

2) milli (sənaye-ticarət palatası, kommersiya banklarının assosiasiyası, böyük kommersiya bankları, tədris, tibbi, birjalar, elmi mərkəzlər, ümummilli təyinatlı

mədəni müəssisələr);

3) regionlararası (böyük regional kommertiya bankları, vasitəçilik təşkilatları və s.);

4) regional (regional ticarət mərkəzləri, kommertiya bankları, investisiya fondları, ticarət evləri, reklam agentlikləri, ali məktəblər, tibb müəssisələri, teatrlar və s.);

5) şəhər (əmlak satışı üzrə agentliklər, vəkil ofisləri, kiçik topdan satış firmaları, mağazalar, ictimai qidalanma müəssisələri, şəhər sərnişin nəqliyyatı, poliklinikalar, ambulatoriyalar, uşaq məktəbəqədər müəssisələri, məktəblər, gimnaziya, əyləncə mərkəzləri, məişət xidməti müəssisələri və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, hər təsnifat müəyyən ehtiyacları nəzərə alaraq işlənir, bu və ya digər tələblərə və praktik fəaliyyətin həyata keçirilməsinin məsələlərinə cavab verir[56].

1.3. Biznes infrastrukturunun funksiyaları və tərkibi

İqtisadçı alimlərdən bir qrupu bazar infrastrukturunu yerinə yetirdiyi funksiyaların spesifikliyinə görə ayırırlar. Onların fikrincə, bazar infrastrukturunu, bir tərəfdən, bazar subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir, digər tərəfdən isə, əmtəə-pul axınlarının hərəkətini tənzimləyir. Eyni zamanda onlar hesab edirlər ki, hər hansı sosial-iqtisadi sistemin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərən bazar infrastrukturunu, bu sistemə daxil olan obyekt və subyektlərin qarşılıqlı əlaqələrinin fasiləsizliyini təmin edən elementlərin məcmusudur. Bazar infrastrukturuna ixtisaslaşmış müxtəlif təsərrüfat subyektlərini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən, “spesifik alt sistem” kimi baxmaqla, əslində, onu bir-birilə üzvi vəhdətdə olan sərbəst bazarlar kompleksi kimi qəbul etmirlər. Bundan başqa, bazar infrastrukturunun spesifik funksiyaları kimi təqdim olunan funksiyalar digər infrastrukturların funksiyalarından heç nə ilə fərqlənmirlər. Odur ki, bizim fikrimizcə, funksional nöqtəyi-nəzərdən, bazar infrastrukturunun, maddi texnoloji, təşkilati, informasiya, maliyyə və hüquqi xarakterə malik olmaqla, müstəqil bazarların fəaliyyət mexanizmlərinin məcmusu kimi dərk olunması dərin elmi əsaslara malikdir. Bazar infrastrukturunu özünün funksional fəallığını artırmaqla,

iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi, öz növbəsində iqtisadi funksiyaların, hər şeydən əvvəl isə, ehtiyatların optimal akkumulyasiyası və onlardan təsərrüfat fəaliyyəti məhsulları istehsal etmək funksiyasının yerinə yetirilməsinə imkan və şərait yaradır.

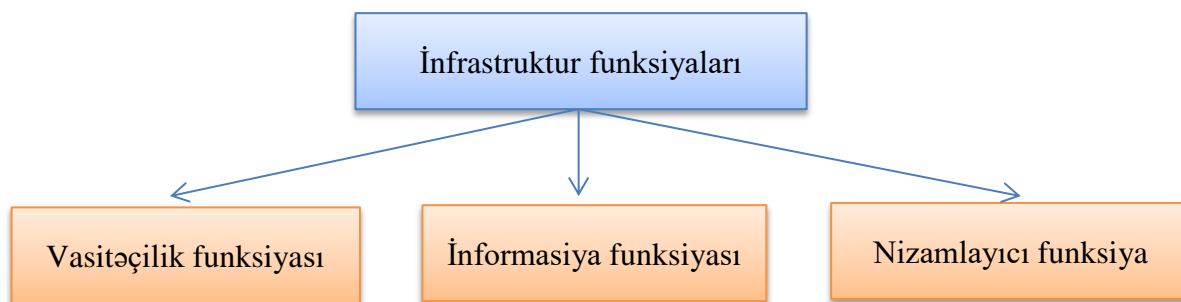
İnfrastruktur bir sıra funksiyalar yerinə yetirir: [44, 19]

1. vasitəçilik funksiyası. Malların istehsalçılardan istehlakçılara irəli sürülməsindən (pul, qiymətli kağızlar, fiziki kapital, əmək və s.), ticarət, maliyyə sazişlərinin sadələşdirilməsi, sənədlərin müşayiət olunmasının təminatı, müqavilələrin bağlanması və s.-dən ibarətdir.

2. informasiya (konsultasiya) funksiyası: biznesi iqtisadi, hüquqi, texniki və s. informasiya ilə təmin olunması və iqtisadi, hüquqi və başqa məsələlər üzrə konsultasiyaların həyata keçirilməsi

3. nizamlayıcı funksiya – işgüzar fəallığın nizama salınması, biznesə şəraitlərin yaradılması və stimullaşdırılması, biznesin təşkilində yardım etmədir.

Sxem 1.2.
İnfrastrukturun funksiyaları

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən yığılmışdır.

Beləliklə, infrastruktur məhsulun istehlakçıya qədər çatdırılmasını yüngülləşdirir. Bundan başqa, infrastrukturun funksiyaları kapital dövriyyəsinin sürətlənməsini təmin edir və bununla iqtisadiyyatın effektivliyini artırır. Nəhayət, infrastruktur milli iqtisadi dövriyyənin fasiləsizliyini təmin edir.

İnfrastrukturun rolu daim artır. Bu, ilk növbədə, məhsulun istehsal həcmlərinin artımı ilə bağlıdır. İkincisi, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə, bu da iqtisadiyyatda əlaqələrin artmasına, yeni sahələrin yaranmasına, yeni ərazilərin dövrüyyəyə cəlb edilməsinə səbəb olur. Üçüncüsü, istehsala xammalın və enerjinin yeni mənbələri daxil olur. Bütün bunlar kommunikasiya, yollar, nəqliyyat və s.-nin inkişafı ehtiyacına gətirib çıxarır.

İnfrastrukturun məhsulu vasitəçilik xidmətidir. Xidmət – bu yalnız malın istehsalı zamanı mövcud olan xüsusi maldır. Bazar infrastrukturunun bazar iqtisadiyyatının təbiəti ilə şərtlənmiş iki əsas funksiyasını ayırd etmək olar:

- a) bazar iqtisadiyyatının subyektlərinin iqtisadi qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı təsirinin fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi
- b) əmtəə-pul axınlarının hərəkətinin nizamlanması. Bazar iqtisadiyyatının subyektləri kimi bir tərəfdən resurs və məhsulların sahibləri, digər tərəfdən isə kommersiya strukturları və dövlət nəzərdə tutulur. İqtisadiyyatın subyektlərinin hər iki təsnifatı bir-birini tamamlayır və bu subyektləri ayrı-ayrı kriteriyalar üzrə ayırd edir. Bu funksiyaların hər biri müəyyən cəhət və xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Təminedicisi funksiya öz mahiyyətinə görə iqtisadiyyatın infrastrukturunda onun mahiyyətini və bilavasitə təyinatını xarakterizə edən daxili, immanent (məxsusi) funksiyadır. Belə funksiya passiv xarakter daşıyır. Bazar iqtisadiyyatı bütün iqtisadiyyatın alt sistemi kimi bir növ bazar iqtisadiyyatına məhsulun yaradılmasında bilavasitə iştirak etmədən iqtisadi funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün (hər şeydən əvvəl, resursların optimal akkumulyasiyası və onlardan təsərrüfat fəaliyyəti məhsullarının hazırlanması kimi) şərait və imkanlar təqdim edir. Bununla yanaşı, göstərilən funksiya birbaşa da təsnif oluna bilər, belə ki, adekvat infrastrukturun formalaşması iqtisadi sistemin, eləcə də onun inkişafının mövcud olmasının və təkrar istehsalının bilavasitə və vacib şərtlərindən biridir [45, 63].

Nizamlayıcı funksiya bir növ təminedicisi funksiyadan artıq, onun ardı hesab edilir, lakin onun xüsusiyyətləri əksidir. O hər şeydən əvvəl, xarici xarakter daşıyır. İnfrastrukturun iqtisadi sistemin alt sistem olmasına baxmayaraq, bu alt sistem

təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı təsir prosesində mövcud olur. Bu mənada bu funksiya keçid iqtisadiyyatı sistemlərində xüsusilə nəzərə çarpan aktiv funksiyadır.

Nəhayət, öz təbiətinə görə o məhsulun bilavasitə yaradılması sahəsində bu və ya digər problemlər haqqında iqtisadiyyata işarə verən əks təsir funksiyasıdır.

Hər iki funksiya ayrılmaz surətdə bağlıdır və biri olmadan digəri reallaşa bilmir. Onların qarşılıqlı təsirinin nəticəsi əmtəə-pul axınlarının hərəkətinin optimallaşdırması kimi müəyyən oluna bilən tamamilə müəyyən edilmiş sintetik effektdir. Əmtəə-pul axınlarının hərəkətinin təmin edilməsi və nizamlanması prosesində infrastruktur mal və xidmətlərə olan ictimai ehtiyaclar və istehsalat prosesinin tələb edilən miqyaslarda onları təmin etmə qabiliyyəti arasında uyğunluğa nail olmağa imkan yaradır. Bununla yanaşı, hər iki funksiyanın reallaşdırılmasında birləşmə təmin olunur, resursların bölgüsündə mütənasibliyi əldə edilir ki, bu da öz növbəsində, resursların və məhsulların bölgüsüylə bağlı xərclərin minimallaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən infrastruktur öz funksiyaları nəticəsində iqtisadiyyatın effektivliyini, özü də yalnız ona məxsus olan ölçüdə və mexanizmlər vasitəsilə təmin edir. Effektivliyin bu hissəsini gizli effektivlik adlandırmaq olar, çünki ona xərclərin və nəticənin birbaşa və bilavasitə müqayisə edilməsi metodları tətbiq edilə bilmir (məsələn, məhsul yığımı üçün pis yolların mənfi nəticələri və ya hesablamaların sürətini tormozlayan amil kimi bank sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi və s.) [45, 66].

Bazarın infrastrukturunun institutları investisiya sahəsində vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi, təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin sığorta edilməsi ilə məşğul olurlar, etibarlı əməliyyatlar keçirirlər. İnfrastruktur həmçinin makroiqtisadi nizamə salma zamanı istifadə olunur: onun köməyi ilə dövlət antiinflasiya tədbirlərini, məşğulluq siyasətini həyata keçirir, iqtisadiyyatın tsiklik tərəddüdlərinə mane olur.

Beləliklə, nəticə çıxartmaq olar ki, bazarın iqtisadi infrastrukturunu bütövlükdə iqtisadi sistemin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir [45, 74]

Professor O.Y. Məmmədov bazar infrastrukturunun tərkibinə aşağıdakı bazarları daxil edir: [1, 20]

- ❖ əmtəə və xidmətlər bazarını;
- ❖ kapital bazarını;
- ❖ əmək bazarını.

R. Katanov kredit bazarını valyuta bazarı ilə əvəz etməklə digər üç bazarı olduğu kimi saxlayır:

- əmtəə və xidmətlər bazarı;
- kapital bazarı;
- əmək bazarı;
- valyuta bazarı.

Professor B.A. Rayzberq bazar infrastrukturunun tərkibini bazardakı əmtəənin növünə görə müəyyən edir və belə qənaətə gəlir ki, müasir supermarketdə ən müxtəlif malları almaq mümkün olduğuna görə, onu bir neçə bazardan ibarət olan “bazarlar bazarı” hesab etmək olar. O, bazar infrastrukturunu təsnifləşdirərkən, bundan əvvəlki təsnifatdan fərqli olaraq, kapital və əmək bazarlarını istehsal amilləri bazarında birləşdirir, kredit və valyuta bazarlarını maliyyə bazarı ilə əvəz edir, habelə informasiya bazarını özünün verdiyi təsnifata əlavə edir: [44, 93]

- ❖ istehlak malları və xidmətləri bazarı;
- ❖ istehsal amilləri bazarı;
- ❖ daşınmaz əmlak bazarı;
- ❖ maliyyə bazarı;
- ❖ informasiya bazarı.

Professorlar A.İ.Dobrinin və L.S.Taraseviç bazar ifrastrukturlarının aşağıdakı təsnifatını daha məqbul hesab edirlər:

- ❖ əmtəə və xidmətlər bazarı;
- ❖ maliyyə bazarı;
- ❖ intellektual məhsul bazarı;
- ❖ işçi qüvvəsi bazarı;
- ❖ regional bazarlar.

əmtəə mübadilə münasibətlərinin inkişaf etmiş sistemi kimi yanaşmaqla onu, Professor A.S. Bulatovun özünün redaktəsi ilə çap edilmiş «İqtisadiyyat» dərslərinin müəllifləri infrastrukturunu «böyük bazar» ilə əvəzləyir və bazara «böyük bazar» ünsürlərinin, ayrı-ayrılıqda bir-birilə sıx və qarşılıqlı əlaqədə olan bazarların sistemi kimi xarakterizə edirlər. Müəlliflər «böyük bazarın» tərkibini aşağıdakı kimi təsvir edirlər: [1, 24]

- ❖ işçi qüvvəsi bazarı;
- ❖ maliyyə bazarı;
- ❖ istehsal vasitələri bazarı;
- ❖ istehlak bazarı;
- ❖ xidmətlər bazarı;
- ❖ texnologiyalar bazarı;
- ❖ mənəvi sərvətlər bazarı.

Professorlar V.i. Vidyapin və Q.P. Juravlyovanın bazar infrastrukturuna aid etdikləri bazarların təsnifatı bundan əvvəl baxdığımız müvafiq təsnifatlardan daha təkmil olsa da, bütün sərbəst bazarları tam əhatə etmir:

- ❖ əmtəə və xidmətlər bazarı;
- ❖ işçi qüvvəsi bazarı;
- ❖ istehsal vasitələri bazarı;
- ❖ valyuta vasitələri bazarı; ,
- ❖ valyuta, qiymətli kağızlar bazarı;
- ❖ patentlər, elmi-texniki işlənmələr bazarı;
- ❖ informasiya bazarı;
- ❖ dövriyyə vəsaitləri bazarı;
- ❖ ayrı-ayrı əmtəələr və ya əmtəə qrupları bazarı;
- ❖ lisenziyalar bazarı.

II FƏSİL. BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN İDARƏOLUNMASINDA İŞTİRAK EDƏN İŞTİRAKÇILAR

2.1. Biznes infrastrukturunun birbaşa iştirakçıları

Professor R.M. Cəbiyev bazar infrastrukturunun formalaşmasında birbaşa iştirak edən və onun normal fəaliyyət göstərmə bilməsi üçün imkan yaradan idarəetmə strukturlarını da biznes infrastrukturuna aid edir. Onun fikrincə, bazar infrastrukturunu dedikdə, istehsalçıdan istehlakçıyadək əmtəə və xidmətlərin müstəqil hərəkət etməsini təmin edən ayrı-ayrı müsbət qarşılıqlı əlaqəli bazarların və idarəetmə strukturlarının məcmusu başa düşülməlidir. Beləliklə, biznes infrastrukturunu bölgü, istehsal, mübadilə və istehlak bölmələri arasında iqtisadi resursların və xidmətlərin rahat hərəkətinin təminatçısı olan sərbəst, amma bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan bazarların, həmçinin bu bazarların öz aralarında işgüzar münasibətlərinin inkişafı və formalaşmasında fəaliyyət göstərən təşkilati-hüquqi formaların toplusudur. Başqa cür desək, biznes infrastrukturunu onun çərçivələri daxilində qarşılıqlı əlaqədə iştirak edən 15 sərbəst bazardan, həm də bu bazarların funksional və təşkilat-hüquqi aktivliyini həmişəlik və fasiləsiz şəkildə çoxaldılmasında iştirak edən idarəetmə strukturlarından ibarətdir [1, 22].

Biznes infrastrukturuna aid olan idarəetmə strukturları dolayı və birbaşa iştirakçılardan ibarətdir. Birbaşa iştirakçılar aşağıdakılardan ibarətdir: [1, 22]

- ❖ marketinq elmi-tədqiqat mərkəzləri və marketinq;
- ❖ ticarət palataları;
- ❖ emissiya bankları və kredit sistemi;
- ❖ elektron ticarət sistemləri;
- ❖ broker şirkətləri;
- ❖ kommunikasiya vasitələri və informasiya texnologiyası;
- ❖ klirinq mərkəzləri;
- ❖ birjalar;
- ❖ hesablaşma sistemləri və depozitar;
- ❖ sığorta şirkətləri;
- ❖ çek-investisiya fondları.

Biznes infrastrukturunun birbaşa iştirakçısı olan marketing firmaların hansı malların və ya xidmətlərin müştərilərinin diqqətini çəkəcəyini müəyyən etmələri və satışlar, rabitə və əməliyyat idarəetməsini inkişaf etdirmələri üçün strategiyaları müəyyən etmələri prosesidir.

Müəssisənin müəyyən fəaliyyətlərini maddi gəlirə çevrilməsi üçün apardığı proses marketing adlanır. Bu fəaliyyətlər məhsul və ya xidmət ola bilər. Yəni, bir məhsulun istehsalından paylanmasına satışından son istehlakçıya çatdırılmasına qədər düşünülmüş strategiyaya marketing strategiyasıdır.

Bir ayaqqabı firmasının (markanın) istehsal edəcəyi model üçün bazarda araşdırma aparması, material seçməsi, istehsalı, media vasitələrinə reklam verməsi, bazar yeri tapması, müştəri xidmətləri təmin etməsi hətta satış məsləhətçisi yetişdirməsi və məhsulu satışa təqdim etməsi, satması və satış sonrası dəstək verməsi bir marketing nümunəsidir. Bu bir prosesdir və çox ölçülü işdir. İstehsaldan əvvəl başlayır; satışdan sonra da davam edir.

Müasir marketing anlayışı istehlakçı yönümlüdür və istehlakçı istək və ehtiyaclarının ödənilməsi üzərində dayanır. İstehlakçılar, hər gün TV, qəzet reklamları, vasitəli və ya vasitəsiz satış səfərləri qarşılaşırlar. Biri həmişə bir şey satmağa çalışarkən, digəri də satın almağa çalışır. Marketingdə satış, reklam, kömək edən buz dağının görünən üst hissəsidir. Başqa sözlə, satış və ya reklam marketing funksiyalarından yalnız bir neçəsini ifadə edir. Marketing şəxslərin və təşkilatların məqsədlərinə uyğun bir şəkildə dəyişikliyi təmin etmək üçün malların, xidmətlərin və ideyaların (fikirlərin) yaradılmasını, qiymətləndirilməsini, paylamanı və satış söylərini planlaşdırma və tətbiqi prosesidir. Burada, marketing yalnız istehsal edilmiş malların istehsalçıdan istehlakçıya satışı olmadığı; istehsaldan əvvəl başlayan marketing fəaliyyətlərinin satış və satışdan sonra olmaq üzrə üç ayrı mərhələdə bir-birini tamamlayan söylərdən ibarət olduğu görünür. Binzedə istifadə edilən bu geniş tərifə görə marketingin xüsusiyyətləri belə ifadə edilə bilər: [9, 87]

- ❖ Marketing, insan istək və ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmişdir.
- ❖ Marketing, məhsullar, xidmətlər və fikirlərlə bağlıdır.

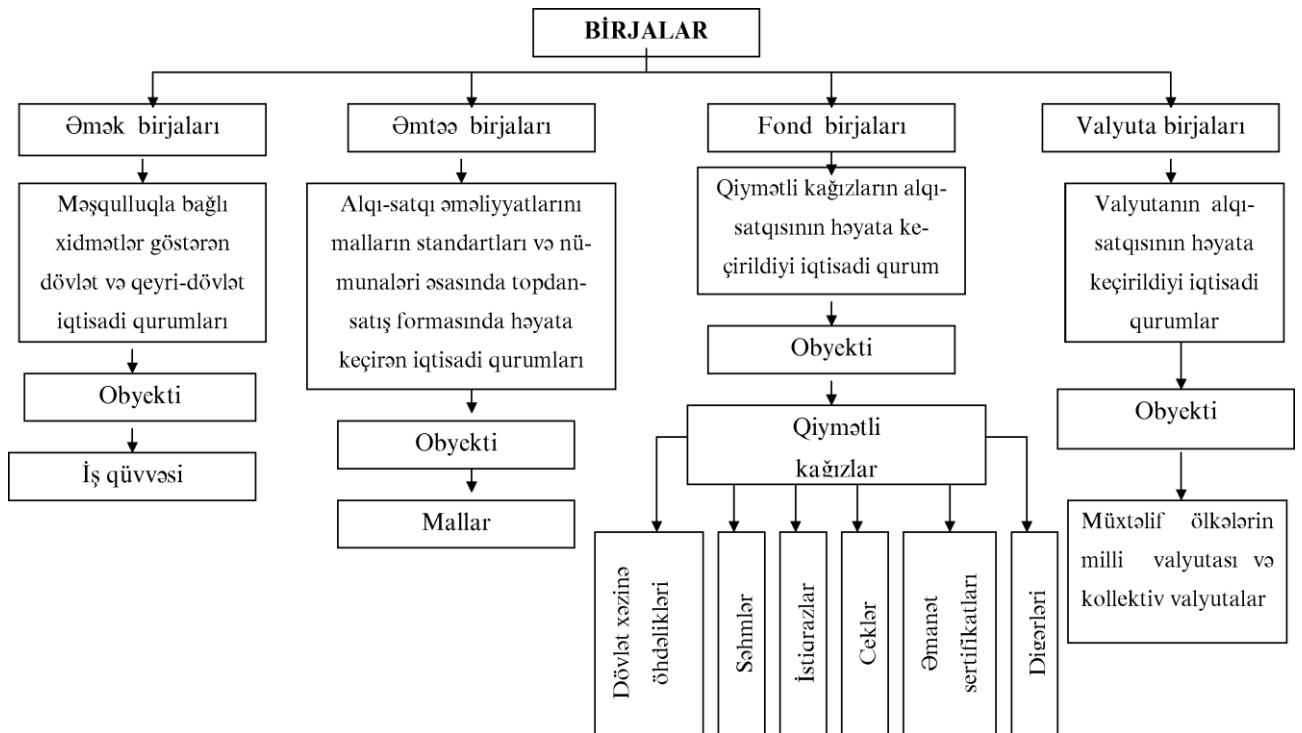
- ❖ Marketing, yalnız bir malın reklamı və ya satışı olmayıb, əvvəlcə istehsal məmulatın fikir kimi planlaşdırıb, inkişaf etdirilməsindən başlayaraq qiymətləndirməsi, tutuşdurulması və dağıdılması ilə bağlıdır.
- ❖ Marketing fəaliyyətləri daim dəyişən ətraf mühit şəraitində yerinə yetirilir.
- ❖ Marketing, müxtəlif fəaliyyətlərin cəmi və ya sistemidir.

Marketing tədqiqatı marketinglə bağlı hər hansı bir problemin müəyyən olunmasında və həll olunmasında lazımı informasiyanın sistemli və tərəfsiz olaraq öyrənilməsi və təhlil edilməsidir. Marketing tədqiqatı insanların malları ələ keçirmələrindən əvvəl və ya ələ keçirəndə nə düşündüklərini, nə hiss etdiklərini, nə istədiklərini və nə etdiklərini öyrənir, qəbul edir, açıqlayır. Bu xüsusiyyətləri marketing tədqiqatı marketing qərarlarının qəbul edilməsinə yardımçı bir prosesdir. Lazımı məlumatları (göstəriciləri) təmin edərək rəhbərin qərar almasını asanlaşdırır.

Birja müəyyən qaydalara görə, tələb edilən mallar üçün təşkil edilmiş bazara verilən addır. Məsələn, qiymətli kağızlar (səhmlər, borclar) ilə xarici valyutalar, müəyyən mallar və ya törəmə hesablamalar ilə alınıb satıla bilər. Birja arzu-istək şəklində - brokerlərin vasitəçilik etməsi - bazar şərtləri ilə birlikdə işlər və qiymətlərin (məzənnələrin) rəsmi olaraq müəyyənləşdirilməsi tarazlanır. Alınıb satılan malların qiymətlərinin və ya məzənnələrin müəyyənləşdirilməsi təklif və tələbə görə tənzimlənir. Birjaların özünə xas qaydaları və standartları var.

Səhmlər, istiqraz və veksellər adətən daşınan qiymətlər birjalarının içərisində ticarət edildiyi halda, valyuta ticarəti üçün valyuta birjalrı (foreign exchange market) və ya mal ticarəti üçün əmtəə birjalrı (commodity exchange) var [13, 56].

Sxem 2.1.

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtisadiyyat. Bakı, 2008. s.81

Malların, hər şeydən əvvəl idxal və kənd təsərrüfatı məhsulların ticarətinə yönəlmiş ticarət əmtəə birjaları ilk birja növləridir. Sonralar paslanmayan qiymətli mineral və ya qəhvə kimi müəyyən məhsulların ticarətində ixtisaslaşmış mütəxəssis məhsul birjaları və xüsusi birjalar ortaya çıxmışdır.

- Fyuçers əmtəə əməliyyatları ilə ləğv edilən və törəmələrlə emal edilən fyuçers birjalar, ya da əmtəəyə yönəlmiş fyuçers birjalar.
- Səhmlərlə və sabit faizli qiymətli kağızlarla aparılan ticarət üçün qiymətli kağızlar birjaları və ya səhmlər birjaları.
- Xarici valyutaların ticarəti üçün valyuta bazarları
- Birjaya oxşar mütəşəkkil bazarlar mövcuddur, məsələn, nəqliyyat və sığorta sahəsi üçün xidmət birjaları, konkret olaraq məsələn, gəmiçilik birjası.

Ticarət əmtəə birjası - digər adı ilə məhsul birjası - xammal, kənd təsərrüfatı məhsulları və ya ərzaq materialları kimi ödəniləcək malların əməliyyat olunduğu birjadır. İnsan tarixinin ən qədim birjaları ticarət əmtəə birjasıdır. Bu birjalar intensiv mal mübadilə edilən yerlərdəki bazarlardan və ticarət bazarlarından meydana gəlmişdir.

Ticarət əmtəə birjasındakı pullar sadəcə, təklif və tələb yolu ilə deyil, eyni zamanda spekulyasiya yolu ilə müəyyən edilir. Ticarət əmtəə birjasındakı işlər ya dərhal bitirmə müddətilə lokomotiv işlər kimi, ya da fyuçers işlər (futures ticarət mal birjası) kimi aparılır.

Bu gün ticarət əmtəə birjalarında ticarətin davamı başlıca olaraq arxa sahəyə bağlıdır. Buna baxmayaraq, bölgənin satıcıları, alıcıları və istehsalçıları üçün kvota etmə (puktlar üzrə sadalama) əvvəldən olduğu kimi əhəmiyyətə malikdir.

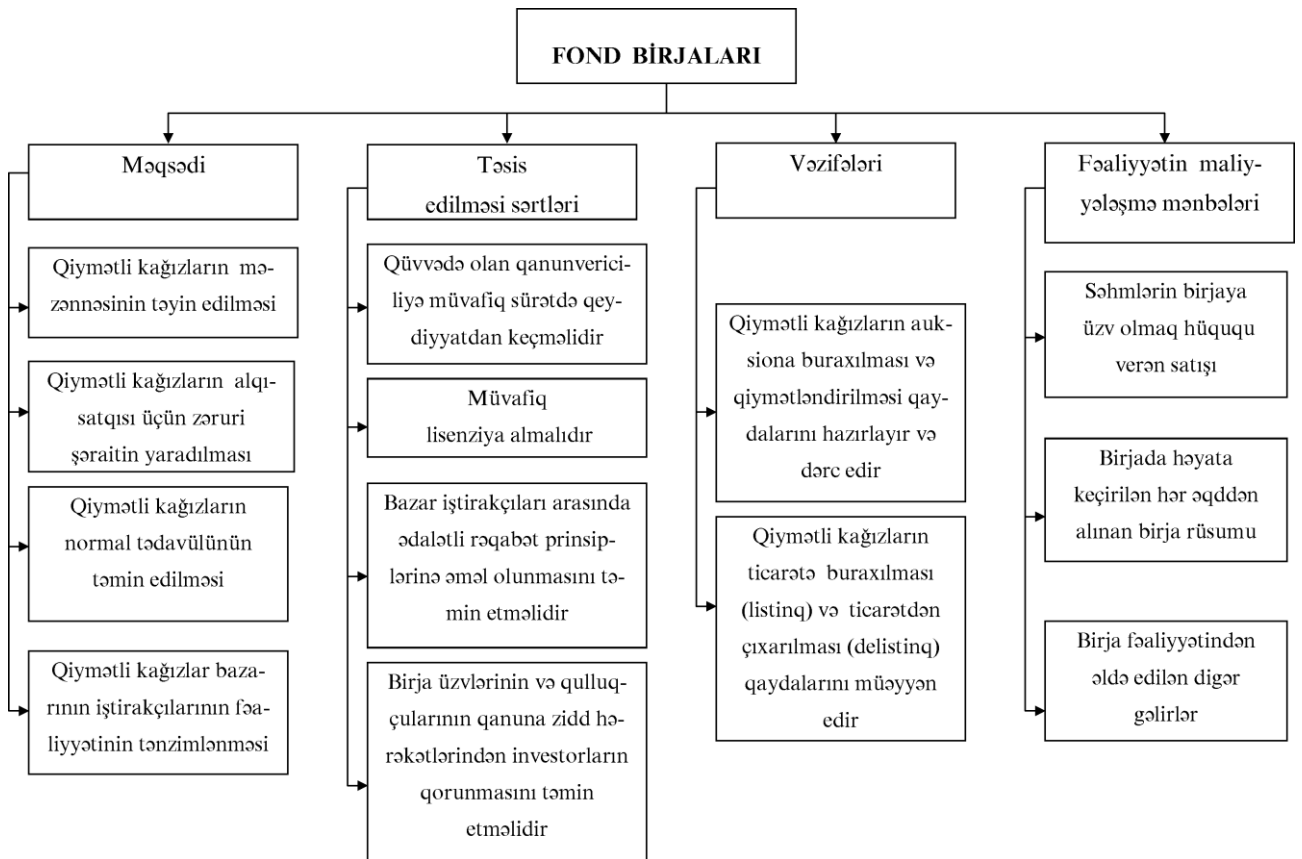
Fyuçers birjası (törəmə birja, ya da variantlı birja) fyuçers əməliyyatların (variantların) ləğv edildiyi birjadır. Burada söhbət gələcəkdə ləğv ediləcək əməliyyatlardan gedir. Zamanlı iş kimi də tanınan müddətli əməliyyat (fyuçers) fyuçers, müqaviləsindən sonra müəyyən bir müddəti əhatə edən, qəti şəkildə qərarlaşdırılmış qiymət üzərindən malın alışı və ya satışı üzərindən aparılan əməliyyatlardır.

Birjanın növlərindən biri əmtəə birjasıdır. Burada yekcins əmtəələr (taxıl, xammal, yanacaq və s.) nümunələr və standartlar əsasında topdansatış formasında həyata keçirilir. Klassik formada əmtəələr birjaya gətirilir, anbarlara yığılır və müəyyən müddətdən sonra satılırdı. İndi isə nümunələr üzrə müqavilələr bağlanır və müəyyən edilmiş vaxtda əmtəə alıcıya çatdırılır. Əmtəə birjalarında sövdələşmələrin predmeti əmtəə və ya onların çatdırılmasına aid müqavilələrdir. Əmtəə birjasında əsasən fyucers sövdələşmələri bağlanılır. Əmtəə birjası müxtəlif əmtəələr üzrə sövdələşmələr bağlananda vasitəçilik xidməti göstərir; ticarət mübahisələrini həll edir. Burada həmçinin istehsalın vəziyyəti, qiymətlər və s. haqqında məlumatlar çap edir və birja iştirakçlarına çatdırır.

Birjanın digər mühüm növü fond birjasıdır. Bu birjada qiymətli kağızlar (səhm, istiqraz, dövlətin qısamüddətli öhdəlikləri, sertifikatlar və s) alınır-satılır. Fond birjasının başlıca vəzifəsi qiymətli kağızların normal tədavülünün təmin edilməsi və bununla da iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün lazım olan pul vəsaitini səfərbər etməsidir. Qiymətli kağızların alqı-satqısı onlara olunan tələb və təkliflərin təsiri nəticəsində hər an dəyişən birja kursuna əsasən reallaşdırılır. Birja kursu isə qiymətli kağızın gətirdiyi gəlirin (divident) və borc faizinin

səviyyəsindən asılı olur. Birja kursu dividendlə düz, faiz norması ilə tərs mütənasibdir.

Sxem 2.2.

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtişadiyyat. Bakı, 2008. s.82

Qiymətli kağızların birja kursunun onların nominal qiymətindən yuxarı olması laj və ya ajiо, aşağı olması isə dizajiо adlanır. [17, 78]

Fond birjasında qiymətli kağızların ilkin və təkrar satışı həyata keçirilir. Onların ilkin bazarı dedikdə yeni buraxılmış qiymətli kağızların səhmdar cəmiyyətlər və ya dövlət tərəfindən reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Qiymətli kağızların təkrar bazarı dedikdə isə əvvəllər buraxılmış qiymətli kağızların alqı-satqısı nəzərdə tutulur. Təkrar bazarın xeyli hissəsi birjadan kənarında həyata keçirilir.

Fond birjalari ölkə iqtisadiyyatının barometri rolunu oynayır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı dövründə qiymətli kağızların birja kursu yüksəlir, digər dövrlərdə isə aşağı düşür. Müasir dövrdə fond birjalariinin rolu getdikcə azalır. Çünki qiymətli kağızların alqı-satqısı getdikcə daha çox banklararası

telekommunikasiya vasitələri həyata keçirilir. Buna səbəb sərbəst pul vəsaitlərinin getdikcə daha çox banklara toplanması və ictimai həyatın bütün sahələrində ETT - nin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsidir.

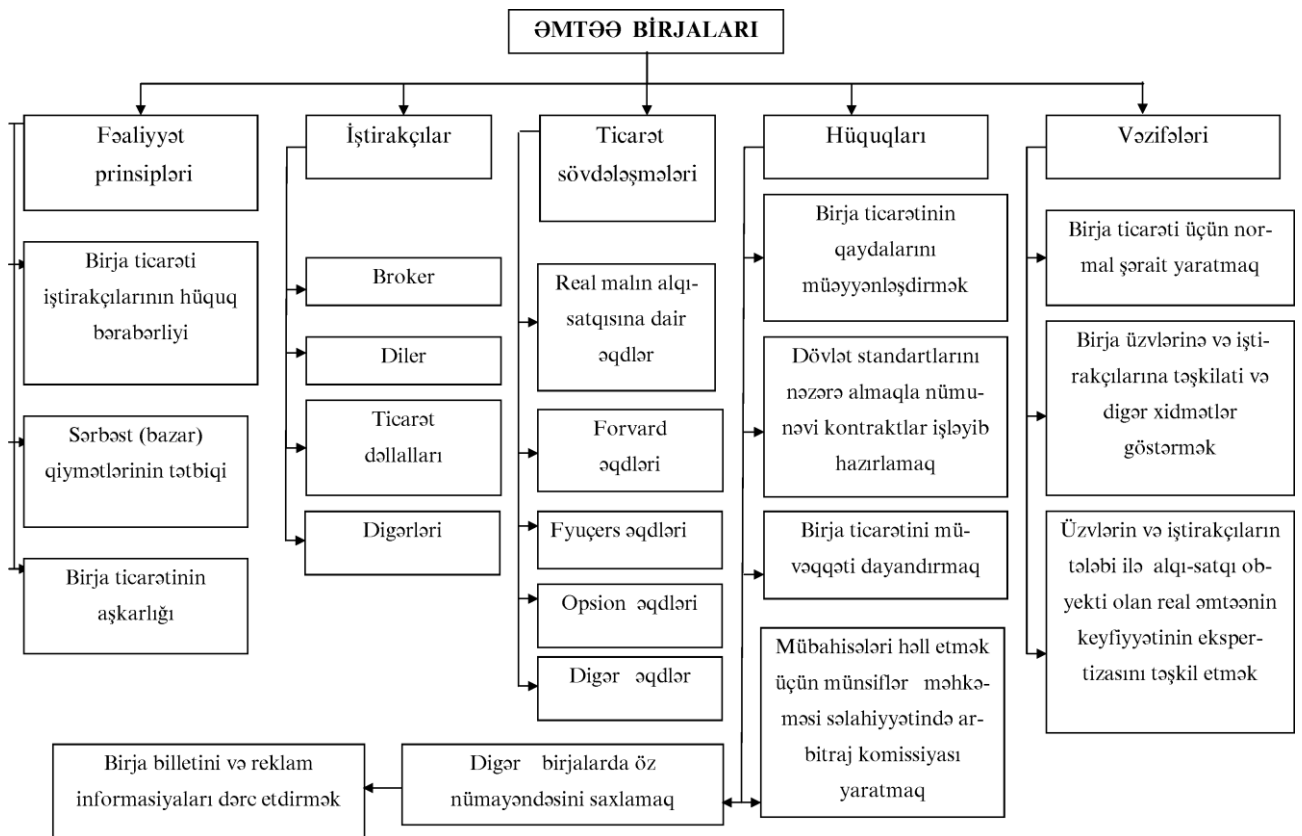
İqtisadiyyatda mühüm rol oynayan birjanın növlərindən biri də valyuta birjasıdır. Açıq iqtisadiyyat şəraitində hər bir ölkənin iqtisadiyyatında özünün milli valyutası (pulu) ilə yanaşı, digər ölkələrin beynəlxalq valyutası rolunu oynayan valyutalardan da istifadə olunur. Bazar subyektləri tərəfindən valyutanın əldə edilməsi və satılması valyuta birjalarında həyata keçirilir. Ölkələrarası valyuta ticarəti əsasən banklararası sövdələşmələrlə, ölkə daxilində isə banklarla qeyri-bank müəssisələri arasında baş verir. Valyuta birjasında aparılan ticarət valyuta kursuna əsaslanır. Valyuta kursu dedikdə bir-birindən fərqli iki pul vahidinin mübadilə nisbəti nəzərdə tutulur. Valyuta birjalarında həm rəsmi, həm də azad valyuta kursları mövcud olur. Rəsmi kursa əsasən dövlətin valyuta ilə bağlı olan bütün əməliyyatları tətbiq edilir. Valyutanın azad kurs siyasəti banklararası maliyyə sövdələşmələrində tələb və təklifin təsir gücü altında formalaşır. Lakin azad kurs rəsmi kursa əsaslanır. Valyuta kursunun formalaşmasına dövlətin iqtisadi siyasəti, tədiyyə balansının vəziyyəti və s. təsir göstərir.

Birjanın mühüm növlərindən biri də əmək birjasıdır. Əmək birjası işçi və işverənlərin maraqlarını razılaşdıran, iş qüvvəsinə tələb və təklifi uzlaşdırmaq, işsizlərə sosial yardım göstərən vasitəçi təşkilatdır. Dövlətə məxsus olan əmək birjası əsasən aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: ərazidəki işsizlərin və boş yerlərin (vakansiyaların) uçotu; işsiz statusu almışlara maddi yardım; işsizlərə yeni ixtisasların öyrədilməsi və onların ixtisaslarının artırılmasının təşkili; işsizlərə müxtəlif məsləhətlərin verilməsi və s. İşsizlərə verilən müavinətin miqdarı və müddəti hər bir ölkənin qanunvericiliyinə əsasən müəyyən olunur. Əgər işsiz əmək birjası tərəfindən təklif olunan yerə getməkdən boyun qaçırırsa o, işsizliyə görə müavinətdən məhrum olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmək birjası tərəfindən göndərilən iş qüvvəsinə sahibkar işə götürməyə də bilər, yəni əmək birjasının göndərişi sahibkar üçün qanun deyildir.

Birjada kütləvi istehsal olunan, daimi tələb olunan standart əmtəələr

reallaşdırılır. Bu proseslə broker və dilerlər məşğul olurlar. Brokerlər müştərilər (maraqlı tərəflər) arasında sövdələşmənin aparılmasına köməklik edir. Onlar müştərilərin tapşırığı və onların hesabına alqı-satqı müqavilələri bağlayır və buna görə haqq alır. Brokerlər müştərilərə bazarın öyrənilməsini, reklam, kredit almaq kimi xidmətlər də göstərə bilər. Dilerlər isə öz hesabına əmtəəni alıb-satmaqla məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Onların qazancı əmtəənin alış-satış qiymətləri arasındakı fərqdən ibarətdir.

Sxem 2.3.

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiktisadiyyat. Bakı, 2008. s.83

Bəzi ədəbiyyatlarda birja dəllalları ifadəsinə də rast gəlmək mümkündür. Bunlar da birjada yeri olan, müştərilərin tapşırığı ilə və onların hesabına sövdələşmələr aparən və müəyyən birja əməliyyatları üzrə ixtisaslaşmış şəxslərdir.

Birja oyuncularını birja jarqonlarına görə «öküz» və «ayılara» ayırırlar. «Öküzlər» qiymətlərin qalxmasına ümid edir və tərəfdaşlardan əmtəə, səhm, birja müqavilələri və sairəni alır ki, sonradan baha qiymətə sataraq xeyli qazanc götürsünlər. «Ayılar» isə «öküzlərin» əksinə olaraq qiymətlərin düşməsinə

oynayrlar. Onlar belə hesab edirlər ki, indi əmtələri satmaqla əldə edəcəkləri məbləği gələcəkdə aşağı qiymətə sataraq əldə edəcəklərindən çox olacaqdır [4, 89].

Birjada keçirilən əməliyyatlar onu təşkil edən, ya da müvafiq dövlət idarəsinin nəzarəti altında həyata keçirilir. Birjada yerlərin miqdarı məhdud olur və onun qiyməti tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişir. Birja qeyri-kommersiya tipli dövlət təşkilatıdır. Onun gəliri birjada yer almaq üçün verilən haqdan, orada bağlanan sövdələşmələrdən, komisyon ayırmalardan, iştirakçılara göstərilən müxtəlif xidmətlər üçün ödəmələrdən ibarətdir.

Sığorta şirkətləri də biznes infrastrukturunun iştirakçılarında biridir. Bu şirkətlər bazar təsərrüfatının, ölkə iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin edən amillərdəndir. Çünki təbiətin və ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi iqtisadiyyatda da müxtəlif, gözlənilməz hadisələr baş verə bilər. Bunun nəticəsində isə iqtisadi subyektlərə müxtəlif dərəcədə ziyan dəyər, iqtisadiyyatın normal ritmi pozula bilər. Belə hadisələri qabaqlamaq, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin etmək üçün ehtiyat fondu, sığorta fondu yaradılır [26, 47].

Sığorta fondlarının yaradılması dövlət və özəl sığorta şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Yaradılan sığorta fondları gözlənilməz hadisələrdən qorunmaq üçün zəmanət yaradır.

Sığorta şirkətləri və pensiya fondları müqavilə əsasında fəaliyyət göstərən əmanət institutlarına aiddir. Bu maliyyə institutları sığorta polisini saxlamaqla və pensiya fondlarında hesab sahiblərinin vəsaitlərinin sabitliyi ilə xarakterizə olunurlar. Onlar vəsaitləri uzunmüddətli, yüksək gəlirli maliyyə alətlərinə investisiya etmək imkanlarına malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasında (bundan sonra AR) investisiya fondları kommersiya banklarına nisbətən daha gec meydana gəlməyə başlamışdır. Onların birinci oxşarı çek investisiya fondu oldu. Hazırda AR.nın maliyyə bazarında investisiya fondlarının fəaliyyəti “İnvestisiya fondları haqqında” 5 yanvar 2000-ci il tarixli, 245 nömrəli Qanunla tənzimlənir.

Qanuna əsasən investisiya fondu - səhmlərin açıq yerləşdirilməsi və buraxılması sayəsində əldə olunan pul vəsaitlərini qiymətli kağızlar üçün yatırım

edən, həmçinin qiymətli kağızların alışı və satışı üzrə fəaliyyəti reallaşdıran və diversifikasiya olunmuş yatırım portfelinə malik olan açıq tipli səhmdar bir cəmiyyətidir.

Klirinq mərkəzləri, banklar və ya digər maliyyə təşkilatlarında olan, çek və sənəd kimi ödəmə vasitələrindən yaranan borc və alacaqları nağd pul istifadə edilmədən mühasibat əməliyyatları qarşılıqlı olaraq ləğv edilməsini təmin edən orqana verilən addır [55].

Klirinq palatasının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- birjada bağlanan müqavilələr üzrə məlumatın yığılması, onun yoxlanması və ayrılımlar halında düzəliş;
- birjada qeyd edilmiş müqavilələrin hesablanması və onlar üzrə hesablamaların keçirilməsi;
- birjada müqavilə bağlamış tərəflər arasında qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi və onlar arasında hesablaşmalar;
- qiymətli kağızların satıcıdan alıcıya çatdırılmasının təmin edilməsi və pul hesablamalarının təşkili (alıcıdan satıcıya pulun daxil olması);
- təcili müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin icrası üzrə zəmanət verilməsi.

Klirinq palatası müqavilələrin icrasının təşkilatçısının funksiyalarını öz üzərinə götürür. Müəyyən edilmiş vaxt ərzində (bir qayda olaraq bir gün ərzində) bağlanmış sazişlər haqqında alınmış informasiya əsasında tələblər və birja ticarətinin hər bir iştirakçısının öhdəlikləri təyin edilir. Əgər tələblər, bu iştirakçının öhdəliklərini üstələyirsə onda bu bildirir ki, müəyyən pul məbləği ona çatır. Bu halda deyirlər ki, o uzunmüddətli mövqe (ing. long position) tutur. Əgər bu iştirakçının tələbləri onun öhdəliyindən azdırsa, onda bu onun tərəfindən borclu olduğu iştirakçılara ödəniş etməyi nəzərdə tutur. Bu halda deyirlər ki, o qısamüddətli mövqe (ing. short position) tutur. Əgər tələblər öhdəliklərə bərabərdirsə, onda birja ticarətinin iştirakçısı qapalı mövqedədir.

Ticarət palatası — onda iştirak edən kommersiya təşkilatları və başqa sahibkar birləşmələri çərçivəsində kommersiya fəaliyyətinin ümumi qaydalarının hazırlanması (təkmilləşdirməsi), iqtisadi strategiyaların uyğunlaşdırılması, təşkilat-

üzvlər arasında iqtisadi informasiya mübadiləsi, satış bazarlarının tapılması, kommersiya mübahisələrinin həll edilməsi, qanunverici orqanlarda və hökumətlərdə işgüzar aidələrin ümumi maraqlarının lobbiləşdirilməsi məqsədi ilə qarşılıqlı təsir edən özünü idarə edən ictimai təşkilatların və könüllü qeyri-kommersiya birləşmələrinin formasıdır. Sənaye-ticarət palatası — yalnız ticarət problemlərinə deyil, həm də sənaye sahiblərinin maraqlarına — infrastruktur, əmək ehtiyatları, texnologiya və innovasiyalara giriş oriyentasiyasını qeyd edən ticarət palatasıdır. [55]

E-ticarət sistemi internetdə onlayn şəkildə məhsul satmaq və kredit kartı ilə ödəmə etməyimizi təmin edən internet əsaslı bir proqramdır. Bu proqram sayəsində müştərilərinizlə onlayn şəkildə məhsullarımızı tanıda, yəni virtual mağazaya sahib ola bilərik. <http://www.neticaret.com.tr/e-ticaret-sistemi-nedir>

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (qısaca İKT) informasiya texnologiyaları və rabitə texnologiyaları terminlərini tək bir dam altında toplayan və bu texnologiyalar arasında əlaqə vurğulayan bir termindir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarını yaradan əsas sahələr bunlardır:

- ❖ Məhsul və istehsal texnologiyaları sahəsi:
 - ✓ Rəqəmsal aparat inkişaf etdirmək və istehsalı.
 - ✓ Rəqəmsal avadanlıq inkişaf etdirmək və istehsalı.
 - ✓ Rəqəmsal material inkişaf etdirmək və istehsalı.
- ❖ Xidmət texnologiyaları sahəsi:
 - Telekommunikasiya xidmətləri inkişaf etdirmək və istehsalı.
 - Şəbəkə xidmətləri inkişaf etdirmək və istehsalı.
 - Nəşriyyat xidmətləri inkişaf etdirmək və istehsalı.

Emal və xidmət sahələrində inkişaf etdirmək və istehsal fəaliyyətlərinə, paylanma və satış xidmətləri ilə, hüquqi, inzibati və texniki tənzimləmələrdən üzrə tənqidçilər də əlavə olunanda İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektoru təşkil edilir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları informasiya əsrində ictimai və iqtisadi inkişafın ən mühüm səbəbini təşkil edir. İctimai sahədə, fərdlərin qurumlarla və bir-biriləri ilə əlaqələri böyük ölçüdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə virtual mühitdə aparılır. İqtisadi sahədə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə məhsuldarlıq və səmərəlilik artır; əlavə dəyərli mal və xidmət ərzində artımlar baş verir; mal və xidmətlərin istehsal və paylama proseslərində yeniliklər meydana gəlir. [6, 54]

2.2. Biznes infrastrukturunun dolayı iştirakçıları

Bir qayda olaraq, bazar infrastrukturunun inkişafı üçün şəraitlərin yaradılması bir çox hallarda dövlətdən asılıdır. Dövlət bazar mexanizminə xas olan və bazarın öhdəsindən gələ bilmədiyi hallarda “natamamlığı” aradan qaldırmaq məqsədilə mövcuddur. Dövlət, effektiv rəqabətin təmin olunması, monopoliyaların məhdudlaşdırılması üçün sahibkarlara rəqabət üçün bərabər şərait yaramaq məsuliyyətini öz üzərinə götürür. O həmçinin ictimai malların və xidmətlərin kifayət qədər istehsal olunması qayğısına qalır, belə ki bazar mexanizm insanların kollektiv tələbatlarının lazımınca ödəyə bilmir.

Dövlətin iqtisadi həyatda iştirakı həm də onunla izah olunur ki, bazar gəlirin sosial ədalət prinsipinə uyğun bölünməsinə təmin etmir. Dövlət əlillərin, aztəminatlıların, qocaların qayğısına qalmalıdır. Həmçinin fundamental elmi araşdırmalar sahəsi də dövlətə məxsusdur. Bu ona görə lazımdır ki, sahibkarlar üçün bu çox riskli, son dərəcə bahadır və bir qayda olar sürətli gəlir vermir. Bazar əmək hüququna zəmanət vermədiyi üçün dövlət əmək bazarını nizamlamalı, işsizliyin azaldılması tədbirləri görməlidir [23, 147].

Bütövlükdə dövlət vətəndaş cəmiyyətinin siyasi və sosial-iqtisadi prinsiplərini həyata keçirir. O makroiqtisadi bazar proseslərinin formalaşmasında aktiv iştirak edir. Bazar iqtisadiyyatında dövlətin rolu aşağıdakı vacib funksiyalar vasitəsilə özünü göstərir:

- a) iqtisadi qərarların qəbulu üçün hüquqi əsasın yaradılması. Dövlət sahibkar fəaliyyətini nizama salan qanunlar hazırlayır və qəbul edir, vətəndaşların hüquq və

vəzifələrini müəyyən edir;

- b) iqtisadiyyatın sabitləşməsi. Hökumət qiymət səviyyəsini və milli məzənnəni sabit saxlayaraq istehsalatın aşağı düşməsinin öhdəsindən gəlmək, inflyasiyanın düzəldilməsi, işsizliyin azalması üçün üçün büdcə-vergi və kredit-pul siyasətindən istifadə edir;
- c) resursların sosial yönümlü bölgüsü. Dövlət özəl sektorun məşğul olmadığı malların və xidmətlərin istehsalını təşkil edir. O kənd təsərrüfatı, rabitə, nəqliyyatın inkişafı üçün şərait yaradır, müdafiə, elm xərclərini müəyyən edir, təhsilin, səhiyyənin və s. inkişaf proqramlarını formalaşdırır;

d) sosial müdafiənin və sosial zəmanətin təmin olunması. Dövlət minimum əmək haqqı, qocalığa, əlilliyə görə pensiyalara, işsizlik müavinəti, aztəminatlılara müxtəlif növ kömək və s. zəmanət verir. Bu baxımdan dövlətin müvafiq qurumları biznes infrastrukturunun dolayı iştirakçıları hesab olunurlar.

Biznes infrastrukturunda onun fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradan qurumlar, daha doğrusu, dolayı iştirakçılar dedikdə, aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:
[1, 29]

- Milli Məclis;
- Nazilər Kabineti;
- İqtisadi İnkişaf Nazirliyi;
- Maliyyə Nazirliyi
- Vergilər Nazirliyi;
- Dövlət Statistika Komitəsi;
- Qiymətli Kağızlar üzrə Komitə;
- Auditorlar Palatası;
- Hesablama Palatası;
- Ticarət-Sənaye Palatası;
- Müxtəlif peşəkar cəmiyyətlər və fondlar;
- Elmlər Akademiyası;
- Sahə elmi-tədqiqat institutları.

Maliyyə nəzarətindən sonra nəzarətin həyata keçirilməsinə olan tələbat bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da artmağa başlamışdır (Bayramov, 2009: 335). Nəzarət, hər şeydən əvvəl müstəqil olduğu üçün nəzarətlə bağlı tərəflərin heç bir təzyiqi olmadan müəssisələrdə maliyyə əməliyyatlarının etibarlılığının obyektiv təsbitinə və bu əsasda maliyyə şəffaflığın təmin olunmasına, tərəflər arasında münasibətlərin düzgün şəkildə qurulmasına imkan verir. Buna görə də, cəmiyyətdə peşəkar nəzarətə tələbat gündən-günə artır. Bir tərəfdən sahibkarlıq və kapital bazarının özünü tənzimləmə meylinin inkişafı, tərəflər arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan maliyyə əlaqələrinin yaradılması zərurəti, digər tərəfdən də dövlətin nəzarətinə olan yönümü əhəmiyyət qazanmışdır.

Biznes infrastrukturunun dolayı iştirakçılarından bir neçəsinin fəaliyyətinə nəzər salmaq.

AR Nazirlər Kabineti AR-nın Prezidenti tərəfindən onun icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan, öz fəaliyyətlərində birbaşa Prezidentə tabe olan və onun qarşısında məsul olan, iş qaydası Prezident tərəfindən aydınlaşan ali icra hakimiyyəti orqanıdır və buna görə də biznes infrastrukturunun dolayı iştirakçısı kimi çıxış edir [52].

Nazirlər Kabinetinə AR-nın Baş Naziri, onun muavinləri, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri və nazirlər daxildir. Onun iclaslarına bir qayda olaraq Baş Nazir rəhbərlik edir. Baş nazir isə növbə ilə Milli Məclis tərəfindən razılıq olmaqla Prezident təyin edir.

Ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Nazirlər Kabineti başqa məsələlər üzrə sərəncamlar, qərarlar qəbul edir. Nazirlər Kabineti dövlət büdcəsi layihəsini hazırlayıb Prezidentə təqdim edir, maliyyə, dövlətin iqtisadi proqramlarının reallaşdırılmasını, dövlət büdcəsi icrasını, kredit və pul ilə bağlı siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət sosial təminat proqramlarının tətbiq olunmasını təmin edir, nazirliklərə və sonra isə digər mərkəzi icra hakimiyyətinin orqanlarına rəhbərlik edərək onların aktlarının ləğv edilməsi işlərini görür.

Biznes infrastrukturunun digər dolayı iştirakçısı İqtisadi İnkişaf Nazirliyidir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi AR.nın sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlığı, o cümlədən makroiqtisadi, ticarət, investisiya qoyuluşu, sahibkarlığın inkişafı, inhisarçılığın məhdudlaşdırılması və rəqabətin inkişafı istiqamətində dövlətin siyasətini həyata keçirən və eyni zamanda formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [50].

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi dövlətimizin iqtisadi və sosial proqnozlarını, iqtisadi siyasətini işləyib hazırlayır, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı, xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin, investisiya fəaliyyəti, investisiyaların cəlb həyata keçirir.

Bundan başqa, daxili ticarət və sahibkarlığın inkişafı, təşviqi sahəsində zəruri tədbirlərin görülməsini təmin edir, sahibkarlığa dövlət yardımı, rəqabətin gücləndirilməsi və təşviqi, o cümlədən haqsız rəqabətin aradan qaldırılması, istehlakçı hüquqlarının qorunması və s. funksiyaları yerinə yetirir, ölkə iqtisadiyyatında təsis etmə və çərçivəsində yeniləşmə sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və uyğunluqlar, fəaliyyət məsələlər üzrə normativ hüquqi aktları və müvafiq fəaliyyət alanları üzrə dövlət nəzarətini həyata keçirir.

Nazirlik digər ölkələrlə, beynəlxalq və regional maliyyə qurumları ilə iqtisadi işbirliyi sahəsində dövlət siyasətini, habelə xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədbirlər görür.

AR. Maliyyə Nazirliyi ölkəmizdə maliyyə siyasətini reallaşdıran və dövlətimizin maliyyəsinin güclü şəkildə idarə edilməsini təşkil edən əsas mərkəzi icra orqanıdır [54].

AR müstəqilliyini qazandıqdan sonra Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Prezidentinin 9 Fevral 2009-ci il tarixli 48 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Maliyyə Nazirliyi sisteminə Mərkəzi Orqanlar üzrə Xəzinə İdarəsi, Dövlət Əyar Palatası, Məlumat-hesablama Mərkəzi, Maliyyə Elm-tədris Mərkəzi daxildir.

Nazirlik AR.nın dövlət və icmal büdcələrin layihələrini hazırlayır və təsdiq edilmiş meyarlara uyğun olaraq dövlət büdcəsinin kassa icrasını təmin edir, sığorta

fəaliyyəti, dövlət borcunun idarə edilməsi, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət tənzimlənməsinin, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin istifadə sahələri üzərində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edir, dövlətin pul-kredit və gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə aid. Təkliflərin hazırlanmasında iştirak edir.

Vergilər Nazirliyi AR-da büdcə və maliyyə siyasəti çərçivəsində vergi siyasətini reallaşdıran mərkəzləşmiş icra hakimiyyəti orqanıdır.

Vergilər Nazirliyi dövlət qiymət intizamına və vergi qanunvericiliyinə üzərində dövlət nəzarətini təmin etmək məqsədilə 1990-ci ilin iyul ayında Maliyyə Nazirliyi nəzdində təsis edilmişdir. 1991-ci ilin oktyabr ayında dövlət qiymət intizamına və vergi qanunvericiliyinə nəzarət sisteminin inkişaf etdirilmək, bu istiqamətdə dövlət vergi xidmətinin rolunun effektivləşdirilmək, onun sərbəst fəaliyyət göstərməsinin və nəzarət sisteminin dürüslüyünün təmin etmək məqsədilə bu xidmət Maliyyə Nazirliyindən ayrılaraq Azərbaycan Dövlət Baş Vergi Müfəttişliyi adı ilə xidmət göstərməyə başlamışdır [52].

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 11 Fevral 2000 ci il tarixli sərəncamı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilərək, onun əsasında Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır.

Nazirlik Respublikamızın dövlət vergilərinin və başqa büdcə mədaxillərinin doğru hesablanmasına, onların zamanında və tam məbləğ şəklində dövlətin büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirir, vergi qanunvericiliyinə aid vergi ödəyicilərinə informasiyaların verilməsini, vergilərin hesablanması eləcə də ödənilməsi haqqında açıqlamaların verilməsini təmin edir. Bundan başqa, vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bazar qiymətləri nəzərə alınmaqla vergilərin hesablanmasını təmin etmək məqsədi ilə bazar qiymətlərinin qeydə alınmasını və bazar qiymətləri barədə informasiya bazasının yaradılmasını təmin edir. Nazirlik vergi matrah-ı həcmnin müəyyənləşdirilməsi, aksiz markası etiketi yapışdırılacaq, amma etiketi yapışdırılmamış yaxud saxta olan aksiz markaları ilə damğalamış malların, sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslərin vergiyə tabe

tutulan obyektlərin qeydiyyatı, əhaliyə maliyyə hesablaşmalarının edilməsi sahəsində qanunvericiliyə riayət edilməsini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə vergi ödəyicilərinə qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada nəzarət edir.

AR dövlət vergi orqanlarının inkişaf proqramlarını həyata keçirir eyni zamanda da onun hazırlanmasında iştirak edir. İqtisadiyyat, həmçinin maliyyə, vergi və sərmayələrin çəkilməsi ilə bağlı olan başqa ölkələrlə ölkəmiz arasında münasibətlərin tənzim edilməsinə uyğun təkliflərin hazır edilməsində iştirak edir. AR dövlət vergi orqanlarının mərkəzləşmiş avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin yaradılmasının təminatçısıdır [57].

Biznes infrastrukturunun dolayı iştirakçılarında biri də Dövlət Statistika Komitəsidir. Dövlət Statistika Komitəsi statistika sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən və ölkədə sosial, iqtisadi, demografik və ekoloji vəziyyət ilə bağlı rəsmi statistik məlumatları vahid metodologiya əsasında formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [53].

Azərbaycan qanunvericiliyində "nəzarət" anlayışına ilk dəfə 1992-ci ildə "Xarici İnvestisiyanın Qorunması Haqqında Qanun" və 1993-ci ildə "Sığorta Haqqında Qanun" da yer verilmişdir. Buna qarşın milli audit sisteminin formalaş tarixinin istər sözügedən qanunlarla, istərsə də 1991-ci ildə yaradılmış və 1996-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmiş Maliyyə Nazirliyinə bağlı Nəzarət Mərkəzinin fəaliyyəti ilə əlaqəsi yoxdur. Bunun səbəbi, Nəzarət Mərkəzinin dövlət qurumu olması və maliyyə nəzarəti müstəqil nəzarət şəklində deyil, dövlətin nəzarət qurumu kimi aparmasıdır. Başqa sözlə, Azərbaycanda beynəlxalq meyarlara uyğun müstəqil nəzarət xidmətinin yaradılmaması səbəbindən sözügedən qanunlar o vaxt etibarilə ikinci qanunvericilik xarakteri daşımışdır. Bu səbəblə də, Azərbaycanda milli audit sisteminin formalaşması tam olaraq 16 Sentyabr 1994-cü ildə "Nəzarət Xidməti Haqqında Qanun" un yü-rürlüğe girməsi ilə müəyyən olunmuşdur [27, 7]. Sözügedən qanun ölkədə audit qanunvericiliyinin əsasını yaratmış və nəzarətin inkişafı üçün lazımı hüquqi dayaq olmuşdur [29, 226].

Qanun, AR-da nəzarət fəaliyyətinin tənzimlənməsini, nəzarətin həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, auditorların vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyən

olunmasını və müstəqil maliyyə nəzarət sisteminin qurulmasını nəzərdə tutur [16, 7]. Novruzov və digərlərinin də qeyd etdiyi kimi, Audit Xidməti Haqqında Qanun; Nəzarəti, mal satışı edən və xidmət təqdim edən müəssisələrdə maliyyə əməliyyat və fəaliyyətlərin müstəqil idarə kimi təsvir etmişdir. Müəssisələrdə müqaviləyə əsasən maliyyə nəzarət, ekspertiza, monitorinqlərin aparılması, yazılı fikrin bildirilməsi, mühasibat əməliyyatlarının aparılması, əməliyyatların dürüstlüyünün təsdiq olunması və auditorunun peşə fəaliyyətinə uyğun xidmət təqdim etməsi "nəzarət" kimi qəbul edilir [8, 137]. Auditin hüquqi əsasları atıldıqdan sonra auditor və audit şirkətlərini nəzarət etmək məqsədilə, Milli Məclis tərəfindən AR Auditorlar Palatasının fəaliyyətə keçməsi ilə Milli Standartların hazırlanması və yayımlanması mərhələlərinə keçilmişdir.

2011-ci ildə sözügedən qanunda bəzi dəyişikliklərin və əlavələrin edilməsinə qərar verilmişdir. Bu istiqamətdə Ədliyyə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Milli Bank, Dünya Bankı ilə ölkədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq audit şirkətlərinin təkliflərindən, təxminən iyirmi xarici ölkənin qanunvericiliyindən və Avropa Birliyinin Səkkizinci Sərəncamından istifadə edilmişdir.

AR. Auditorlar Palatası, ölkədə audit fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, nəzarət fəaliyyətinin inkişafına yönəlmiş normativ sənədlərin hazırlanması [16, 11], müəssisələrin və audit şirkətlərinin hüquqlarının qorunması, auditorunun qanunlar və ikinci qanunvericiliyə uyğun olub olmadığını araşdırılması məqsədilə yaradılmış dövlət qurumudur [16, 17]. Palatanın əsas vəzifəsi; müəssisələrdə mühasibat və maliyyə əməliyyatlarının həqiqətə uyğun aparılmasının təmin edilməsi məqsədilə, ölkədə nəzarət xidmətinin qanunvericiliyə uyğun olaraq inkişaf etdirilməsinə yönəlik fəaliyyətlərin aparılmasıdır. Bu istiqamətdə AR Auditorlar Palatasının yerinə yetirdiyi funksiyalar;

- Azərbaycanda audit xidməti ilə bağlı fəaliyyətləri təşkil etmək,
- Ölkədə fəaliyyət göstərən müstəqil auditor və audit şirkətlərinə lisenziya vermək və onların fəaliyyətinə "Nəzarət Xidməti Haqqında Qanun" əsasında nəzarət etmək,

- Lisenziya imtahanı ilə bağlı komissiya üzvlərini müəyyən etmək,
- Mülki Məcəllə müəssisələrin maliyyə əməliyyatları ilə bağlı tələblərini nəzərə alaraq auditor rəy və hesabat növlərini müəyyən etmək (Yaqubov, 2004: 9,
- Audit şirkətlərinə və auditorlara qanunların tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr verərək nəzarətin inkişafı üçün təkliflər təqdim etmək,
- Auditorların peşə qaydalarına riayət etməməsi şəraitində yoxlanan müəssisələrin iddialarının qanunlar çərçivəsində baxmasını təmin etmək,
- Beynəlxalq təcrübə əsas götürərək audit şirkətləri və auditorlara tövsiyələr vermək [7, 335]
- Daimi nəzarəti həyata keçirmək şəklinə ümumiləşdirilir [29, 227]

2.3. Müstəqil bazarlar və birja

Biznes infrastrukturuna aid edilən müstəqil bazarlar aşağıdakılardan ibarətdir: [1, 30]

- ❖ əmtəə və xidmətlər (istehlak) bazarı;
- ❖ istehsal vasitələri bazarı;
- ❖ əmək bazarı;
- ❖ daşınmaz əmlak bazarı;
- ❖ innovasiya bazarı;
- ❖ investisiya bazarı;
- ❖ lizinq bazarı;
- ❖ sığorta bazarı;
- ❖ maliyyə bazarı;
- ❖ hərraclar;
- ❖ informasiya bazarı;
- ❖ reklam bazarı;
- ❖ qiymətləndirmə bazarı;
- ❖ konsalting bazarı;
- ❖ lisenziyalar bazarı;

❖ regional bazarlar.

Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

Əmtəə və xidmət sahəsinin bazarı istehlakçılarla istehsalçılar arasında olan istehlak təyinatlı xidmət və əmtəələrin alqı-satqısı ilə xarakterizə olunur. İstehlak bazarında maddi yəni əşya formasındakı əmtəələrin alış-satışı üçün anlaşmaların bağlanması üzrə ticarət proseslərinin aparılmasında mühüm rol ixtisaslaşmış olan müstəqil qeyri-dövlət təsisatlarına - əmttə birjalarına aiddir. Əmtəə birjalarının önəmli təyinatı özünü anlaşmaların bağlanmasında, xidmətlərin edilməsində, əmtəə alıcıları və satıcıları arasında ticarət prosesinin nizamlanmasında, qiymət barəsində informasiyaların yığılması və nəşr olunmasında göstərir. Bundan əlavə xidmət bazarı insanlara ödənişli məişət xidmətini (nəqliyyat xidməti, camaşırxana, nəqliyyat xidməti, rabitə, haman və ya dəlləxana, kimyəvi təmizləmə ilə yanaşı başqa xidmətləri özündə birləşdirir. [3, 63].

İstehsal vasitələri bazarının predmetinə istehsalda birbaşa və ya dolayısı ilə iştirak edən bütün maddi-texniki obyektlər aid edilir. Buna görə də o, üç bazardan ibarətdir. Birincisi, istehsal binalarının və tikililərin alqı-satqısı bazarı; ikincisi, istehsal təyinatlı cihazlar, texnoloji avadanlıq, maşın bazarı; üçüncüsü isə məhsulun hazırlanması üçün xammal, material, yarımfabrikatlar, enerji bazarıdır. İstehsal vasitələri üzrə ticarət onları istehsal edən müəssisələr və ya mülkiyyətçilər, yaxud da ixtisaslaşdırılmış alqı-satqı təşkilatları, bazaları tərəfindən, yarmarkalar, auksionlar, əmtəə birjalarında aparılır.

Əmək bazarı - tələb və təklifin üz-üzə gəldiyi məkandır. Əmək bazarı cəmiyyətimizin iqtisadi və sosial-siyasi yaşayışında planlı və önəmli sahədir desək yerinə düşər. Əmək bazarında fiziki iş qüvvəsinin qiyməti dəyərləndirilir, təhsil ala bilmək imkanları, əməkhaqqının miqdarı, əməyin şəraiti, məşğulluğun təminatı və s. ortaya çıxarılır. Əmək bazarı məşğulluq dinamikasının əsas tendensiyalarını özündə əks etdirir.

Müasir əmək bazarının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, daimi məşğulluğa tam zəmanət vermək qeyri-mümkündür. Məşğulluq səviyyəsini təyin edən əməyə tələbat bir çox amillərdən, dövlətin bu sahədə siyasətindən,

iqtisadiyyatın strukturundan, əməyin təşkilindən, rəqabət bacarığından, gəlir meyarlarından, bazar qiymətlərindən, əməyin səmərəliyindən, əmək münasibətlərinin çevikliyindən, istehsal üçün lazım olan təhsil, peşə bilikləri və bacarıqlarından, ixtisas artırma və yeni peşələrə yiyələnmək proseslərindən, Həmkarlar İttifaqlarının aktivliyindən asılıdır.

Əmək bazarının inkişafı yeni məşğulluq növlərinin, müvəqqəti işlərin, natamam iş günü ərzində müxtəlif rejimli işlərin, müəyyən haqq müqabilində görülən sərbəst qrafikli işlərin, evdə görülən işlərin, müəyyən müqavilə əsasında görülən işlərin və sairə meydana gəlməsinə səbəb olur. Göstərilən xidmətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar işçi qüvvəsinə olan tələb də dəyişir. Bu səbəbdən müəssisələrdə yaranan müvəqqəti işlər sonradan daimi işə çevrilmək imkanı yarana da bilər.

Aşağıdakı cədvəldə 2012-2015-ci illərdə əmək bazarının əsas sosial iqtisadi göstəriciləri əks olunmuşdur (cədvəl 2.1.):

Cədvəl 2.1.
Əmək bazarında olan mühüm sosial-iqtisadi göstəricilər

	2012	2013	2014	2015
Əhalinin orta illik sayı – min nəfər	9295,8	9416,8	9535,1	9649,3
İqtisadi fəal olan əhali sayı - min nəfərlə ¹⁾	4688,4	4757,8	4840,7	4915,3
İqtisadiyyatda məşğul olanların sayı - min nəfər	4445,3	4521,2	4602,9	4671,6
Həmçinin mülkiyyət formaları üzrə:				
dövlət	1157,7	1169,4	1178,2	1176,1
qeyri-dövlət	3287,6	3351,8	3424,7	3495,5
İşsizlər, min nəfər ²⁾	243,1	236,6	237,8	243,7
Məşğulluq orqanlarında rəsmi şəkildə işsiz adı alan şəxslər, nəfərlə	36791	36206	28690	28877
onlardan işsizlik üçün müavinət alanları	934	636	1613	1543
İqtisadiyyatda məşğul qadınların sayı - min nəfərlə	2153,5	2183,7	2226,8	2263,4
İqtisadiyyatda pulla işləyənlərin sayı – min nəfərlə	1480,7	1514,0	1519,7	1502,5
Muzdlı çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqının miqdarı – manatla	398,4	425,1	444,5	466,9
İdarə, müəssisə və təşkilatlarda peşə üzrə hazırlıq keçmiş kadrların sayı - nəfər	7745	6849	6914	7453
İxtisaslarını artırmış olan mütəxəssislər və rəhbər işçilərin sayı - nəfərlə	20957	18317	15940	13480

- 1) 2012-2015-ci illər ərzində Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə işsizlərin hamısı nəzərə alınmaqla hesablanmışdır.
- 2) Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə (rəsmi olaraq işsiz adı alan insanlar da aiddir).

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/source/labour/>

Cədvəldən bizə məlum olur ki, əhalinin orta illik sayı 2012-ci ildə 9295, 8 min nəfər təşkil etsə də, 2015-ci ildə bu göstərici 353,5 min nəfər artaraq 9649,3 min nəfər olmuşdur. 2012-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin sayı 4688,4 min nəfər olduğu halda 2015-ci ildə 226,9 min nəfər artaraq 4915,3 min nəfər olmuşdur. İşsizlərin sayı 2012-ci ildə 243,1 min nəfər olmuşdur, 2015-ci ildə bu göstəricidə ciddi artım müşahidə olunmamışdır. Belə ki, 2015-ci ildə işsizlərin sayı 243,7 min nəfərə qədər artmışdır ki, bu da 2012-ci il ilə müqayisədə 0,6 min nəfərin artması deməkdir.

Yüksək peşəkarlıq, təşəbbüskarlıq, aktivlik, yaradıcılıq, özü haqqında tam təəssürat yaratmaq bacarığı, öz qüvvəsinə arxayın olmaq - bütün bunlar əmək bazarında müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün başlıca xüsusiyyətlərdəndir.

Hal- hazırkı bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində bir yandan pul artıqlığı olan insanlar öz müstəqil vəsaitlərini sərfəli şərtlərlə qoymaqla onlardan əlavə qazanc qazanmağa çalışırlar, digər yandan isə maliyyə resurslarına tələbat yaranır. Maliyyə vəsaitinə ehtiyacı olan şəxslər (borc alanlar) və artıq pulu olanların (kreditorlar) üz-üzə gəlməsi maliyyə bazarı vasitəsilə maliyyə vasitəciləri tərəfindən reallaşdırılır. Maliyyə bazarının fəaliyyətdə olması üçün cəmiyyətin bəzi təbəqəsində sərbəst maliyyə vəsaitləri olması sərtdir (depozitlər və yaxud əmanətlər). Maliyyə bazarı cəlb edilmiş əmanətlər və yatırım qoyuluşları daha çox olan ölkələrdə sürətli inkişaf edir.

2011-2016-cı illərdə ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarını aşağıdakı cədvəldən görmək mümkündür (cədvəl 2.2.):

Cədvəl 2.2.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mlyn. manat)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	9 850,3	12 243,7	15 422,9	18 542,6	21 730,4	16 444,6
onlardan:						

qısa müddətli	2 951,2	3 508,3	3 335,5	3 931,3	5 297,3	3 478,0
yekuna görə, faizlə	30,0	28,7	21,6	21,2	24,4	21,1
uzun müddətli	6 899,1	8 735,4	12 087,5	14 611,3	16 433,1	12 966,6
yekuna görə, faizlə	70,0	71,3	78,4	78,8	75,6	78,9

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/source/finance/>

Cədvəldən göründüyü kimi, 2011-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına ümumi kredit qoyuluşları 9850,3 mlyn manat olduğu halda 2016-cı ildə bu göstərici demək olar ki, iki dəfə artaraq 16 444,6 mlyn manat təşkil etmişdir. Onlardan qısamüddətli qoyuluşlar 2011-ci ildə 2951,2 mlyn manat, 2016-cı ildə 3478,0 mlyn manat təşkil etmişdir. Uzunmüddətli kredit qoyuluşları isə 2011-ci ildə 6899,1 olduğu halda, 2016-cı ildə 2011-ci ildən iki dəfə çox, yəni 12 966,6 mlyn manat təşkil etmişdir. Qısamüddətli və uzunmüddətli qoyuluşlarda 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə azalma müşahidə edilmişdir. Bu da dünyada dolların məzənnəsinin qalxmasının ölkələrin iqtisadiyyatına vurduğu zərərlə izah oluna bilər.

2012-2016-cı illərdə iqtisadiyyata yönəldilən xarici və daxili investisiyalar aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur (cədvəl 2.3.):

Cədvəl 2.3.
İqtisadiyyata yönəldilən sərmayələr

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün sahələr üzrə sərmayə yatırımları (xaricdən olan sərmayələr də nəzərə alınmaqla):					
milyon (mlyn.) manat	20251,1	21448,2	21890,6	20057,4	22868,5
milyon dollar	25777,8	27340,0	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:					
mlyn.manat	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1
mlyn.dollar	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:					
mlyn.manat	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6652,4
mlyn.dollar	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1	4168,4

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/source/finance/>

Cədvəldən göründüyü kimi, iqtisadiyyata yönəldilən xarici investisiyalar 2012-ci ildə 8102,7 mlyn manat təşkil etmiş, 2016-cı ildə rəqəm iki dəfə artaraq 16216,1 mlyn manat təşkil etmişdir. Daxili investisiyalar isə 2012-ci ildə 12148,4

mlyn.manat təşkil etdiyi halda, 2016-cı ildə iki dəfə azalaraq 6652,4 mlyn.manat olmuşdur. 2012-2016-cı illərdə xarici investisiyaların ildən-ilə artdığını müşahidə etsək də, bu illərdə daxili investisiyaların ildən-ilə azaldığını görə bilərik.

Maliyyə bazarlarının mövcud olmasının əsas tələbi o ölkədə bir qrup insanların qənaət formasında fond yığımları üçün, başqa bir qrup insanların isə bu fondların tələbində meyilli olmasıdır. Təbii ki, yığılan fondlar istehlak mallarına investisiya edilməyib və ya başqa məqsədlə xərclənməyib birbaşa maliyyə bazarına yönəldilirsə, bu fondlara ehtiyac duyan şəxslər isə yalnız maliyyə bazarına müraciət edərsə, maliyyə bazarının mövcudluğu mümkün olacaqdır [13, 78].

Maliyyə bazarları - maliyyə münasibətləri sferasında alqı-satqı münasibətlərinin məcmusudur. Başqa sözlə, pul vəsaitlərinin iqtisadi münasibətlərin iştirakçıları arasında bölgüsünü təmin edən bazar maliyyə bazarı adlanır.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən əksər dövlətlərdə əmtəə bazarı infrastrukturunun spesifik xüsusiyyəti bu bazarda qeyri - mərkəzləşdirmə prinsipinə əsaslanan ayrı-ayrı müstəqil təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini dövlət idarəçiliyi ilə üzvü əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu yolla inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, məhz milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və dünya təsərrüfat sistemi ilə əlaqələrin genişləndirilməsi üçün bazar münasibətləri istehsal və məhsul mübadiləsi sferasının dövlət tərəfindən iqtisadi və hüquqi metodlarla tənzimlənməsini tələb edir. İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlətin müdaxiləsi başlıca olaraq iki mühüm obyektiv zəruriyyətlə bağlıdır. Birincisi, logistik sistemin iştirakçılarının, o cümlədən istehsalçılar, məhsulgöndərənlər və vasitəçilərin əsas məqsədi logistik əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə bağlı bütün tələbləri tam və dolğun ödəmək, habelə keyfiyyətli və etibarlı xidmət göstərməkdən ibarət olduğundan onlar üçün əlverişli iqtisadi mühit formalaşdırmalıdır. İkincisi, dövlət idarəetmə orqanları logistik sistemin iştirakçıları arasında və eləcə də bu sistemin iştirakçıları ilə özü arasındakı iqtisadi münasibətlərdə «oyun qaydalarını» müəyyənləşdirməli və ümumi maraqların qorunmasını təmin etməlidir.

Dolayı idarəetmə metodları isə əmtəə bazarının infrastrukturunun inkişafını, informasiya axınlarının əlaqələndirilməsini, innovasiya siyasətinin hazırlanmasını və onun səmərəliliyinə nail olunmasını, habelə logistik sistemlərdə inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman yeni logistik sistemlərə xidmətin yaxşılaşdırılması üçün indikativ idarəetmə metodlarından da istifadə olunur. İstər məsləhət, istərsə də birbaşa və dolayı idarəetmə metodlarından istifadə zamanı dövlətin əsas məqsədi logistik sistemin bütün iştirakçılarının normal fəaliyyət göstərmələri üçün normativ-hüquqi baza yaratmaq və bu əsasda əlverişli iqtisadi mühit formalaşdırmaqdan ibarətdir. Daha doğrusu, əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması və onun inkişaf etdirilməsi dövlətin tənzimləmə vasitələri hesabına həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznes infrastrukturunun ən vacib elementlərindən biri sığorta kompaniyalarıdır. Sığorta bazarı maliyyə - pul münasibətlərinin xüsusi bir bölməsidir. Dünya ölkələrində dövlət, səhmdar və özəl sığorta şirkətləri bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin təminatçısıdır. Bəhs edilən şirkətlərin ən əsas vəzifələri, sığorta fondundan verilən ödənişlər hesabına təsərrüfat subyektlərinə dəymiş ziyanın bir qismini və ya tamamını ödəməkdən, beləliklə də, iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti üçün zəruri sabitliyi təmin etməkdən ibarətdir. Biznes infrastrukturunda reklam şirkətləri mühüm rol oynayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində reklam istehsalçı və istehlakçı arasında mühüm əlaqə vasitəsi olub, həm istehlakı, həm də istehsalı nəinki kortəbiilikdən uzaqlaşdırır, həm də onları bir-birini üzvi sürətdə əlaqələndirir. Azərbaycanı sahıbkarlar üçün reklam sferasında xidmətinin yaradılmasını rəhbər tutaraq 1997-ci ildə « Reklam haqqında » ərsəyə gətirildi. Bu qanunun qəbul olunmasından sonra reklam bazarının formalaşması prosesi başladı. Sayları 100 -dən çox reklam reklam agentliyi və şirkəti fəaliyyət göstərir ki, onların da get-gedə qazandığı reklam xidmətinin həcmi artır [14, 27].

İnnovasiya bazarı - istehsalın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətli olmasının asılı olduğu mühüm iqtisadi ehtiyatdır. Burada alqı-satqı obyektini kimi texniki və sosial-iqtisadi yeniliklər, səmərələşdirici təkliflər və icadlar, patentlər,

texnoloji yeniləşdirmələr çıxış edirlər. Bəzən bütün bu obyektləri vahid “nou-xau” adı altında birləşdirirlər, daha doğrusu, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyəti hesab edirlər. İnnovasiya - həm məzmununa, həm dəyərinə, həm də mülkiyyətin xarakterinə görə xüsusi əmtədir ki, bu da innovasiya bazarının fəaliyyət üsulunda və zonasında öz əksini qoyur.

İnvestisiya bazarı - xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə uzunmüddətli vəsait qoyuluşu formasında reallaşdırılan məsrəflərin məcmusudur. İnvestisiyalar dövlət, xüsusi müəssisələr, eləcə də xarici investorlar tərəfindən həyata keçirilir. Ancaq burada dövlət maraqlarının təmin olunması baxımından əsas məsələ kapital qoyuluşunun prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunmasıdır. Odur ki, belə bir vacib məsələdə dövlətin investisiya siyasətinin əsasını təşkil edən hərtərəfli işlənmiş proqramı olmalıdır.

İnformasiya bazarı - xüsusi bazardır. Burada əmtəə kimi spesifik bir məhsul olan informasiya çıxış edir.

Reklam bazarı - bazar iqtisadiyyatı şəraitində mühüm rol oynayır. Belə ki, reklam- əmtəə və xidmətlərin reallaşdırmaq və onlara tələb yaratmaq məqsədilə istehlak xassələri haqqında informasiyadır.

Qiymətləndirmə bazarı. Müasir şəraitdə qiymətləndirmə bazarının rolu və əhəmiyyəti artır. Ona görə də dövlət qiymətləndirmə xidmətinə alternativ olaraq, yeni kompaniyalar, firmalar və digər strukturlar meydana çıxır. Bu strukturların rolu hal-hazırda müəssisələrin səhmləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi zamanı meydana çıxır.

Konsaltinq bazarı. Onu tez-tez konsaltinq menecmenti və ya idarəetmə məsləhətləşməsi də adlandırırlar. O, bazar infrastrukturunun vacib elementidir və onun intensiv inkişafından bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyəti asılıdır. Konsaltinq xidməti bazarı tutumlu və müxtəlif istiqamətli dir. Azərbaycanda hələlik o tam formalaşmamışdır [5, 178].

Daşınmaz əmlak bazarı hüquqi və ya fiziki şəxslərin əmlakları üzərində hüququnun aktivlər yaxud pul ilə dəyişməsinə təmin edən bir sistemdir. Məhz bu bazar sərmayələr bazarının tərkib hissəsi olmaqla bərabər, onun maliyyə sərmayələri

bölməsi ilə yaxın əlaqədə fəaliyyət göstərir və həqiqi bölməsini təmsil edir.

Aşağıda daşınmaz əmlak bazarı qarşısında duran əsas öhdəliklər göstərilmişdir:

- iqtisadiyyatın effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- maliyyə axınının iqtisadiyyatın daha əlverişli sferalarına yönləndirilməsi;
- ölkənin iqtisadiyyatının struktur cəhətdən yenidən qurulması;
- inflyasiya proseslərinin qarşısının alınması (sərbəst kapitalların toplanması üsulu ilə)
- daşınmaz əmlak üçün bazarın tələbinin ödənilməsi.

Daşınmaz əmlak bazarında satılmış əmtələrin özünə məxsus xüsusiyyətləri onu digər bir satış bazarlarından nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqləndirir və aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə birləşdirir:

1. Daşınmaz əmlak bazarı üçün çıxarılan istənilən əmtəə vahidinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və onlar müxtəlif istehlakçı qruplarına faydalılıq cəhətdən təkrar olunmazdır.

2. Daşınmaz əmlakda müəyyən coğrafi ərazi ilə bağlılıq nəticəsində alış-satış proseduru müqavilə predmetinin göndərilməsiylə deyil, daşınmaz əmlak hüquqların verilməsinin dövlət reyestrində qeydiyyatı ilə yekunlaşır.

3. Daşınmaz əmlak bazarı insanların qarşılıqlı münasibətlərinə və həyat tərzinə, böyük təsir göstərdiyi üçün dövlət, eləcə də bələdiyyələr tərəfindən ciddi şəkildə tənzimlənir.

4. Bu bazar üçün çıxarılmış hər bir alış-satış obyektinin əvəzolunmaz xüsusiyyətlərinin olması alıcıların qarşısında bir çox problemlər yaradır. Onlar danışıqlar aparılması prosesinə, lazımı obyektin tapılmasına, alış-satış müqavilələrinin bağlanılmasına və rəsmiləşdirilmə əməliyyatlarına xeyli zaman və maliyyə vəsaiti sərf edirlər, bu axtarışlar üçün aradakı vasitəçiləri cəlb etməyə məcbur olurlar.

5. Daşınmaz əmlak bazarı özəlləşdirilmişdir, bu o deməkdir ki, bazarın hər bir iştirakçısının hərəkəti qiymətlərin sürətlə dəyişməsi ilə yanaşı bazarın tələb və təklif arasındakı tarazlığın pozulması, ilə yekunlaşa bilər.

6. Daşınmaz əmlak bazarı obyektlərin coğrafi yerləşməsi, təyinatı, keyfiyyəti, qiyməti, mülkiyyət hüquqlarının tipinə, investisiya məqsədlərinə görə sahələrə bölünmüşdür.

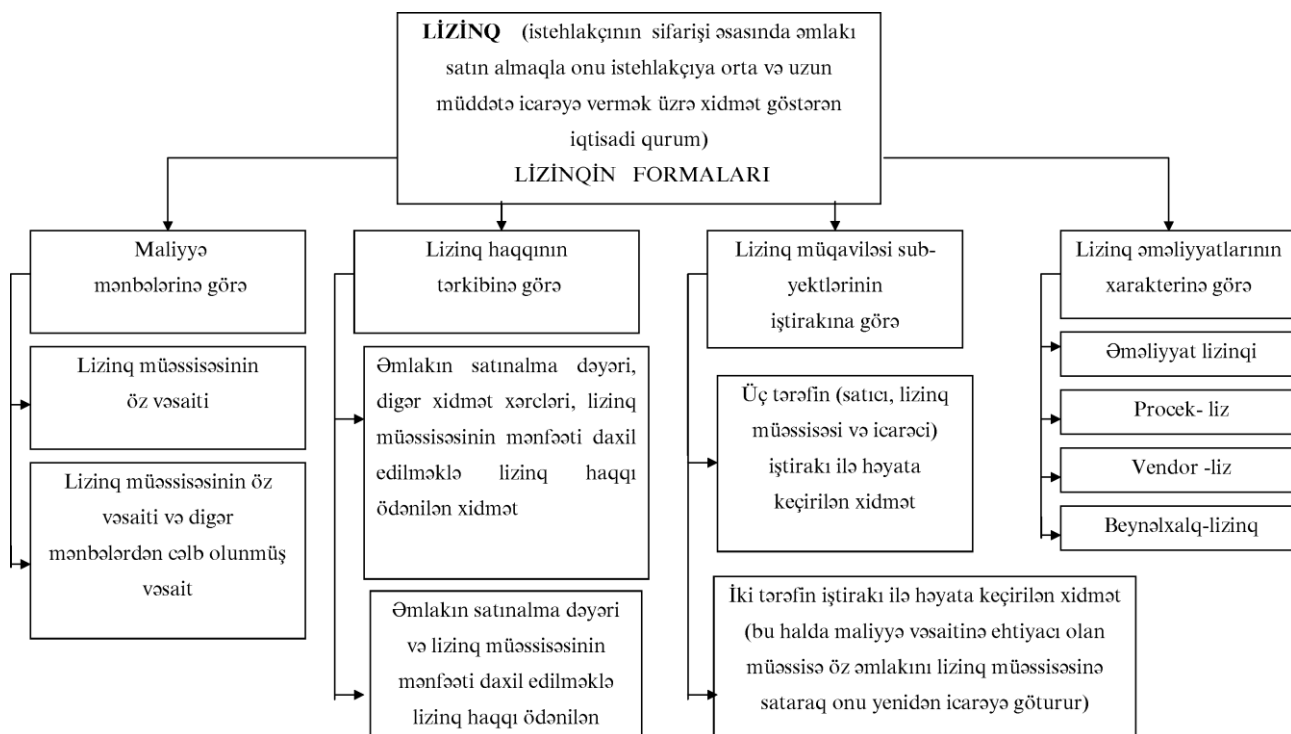
7. Daşınmaz əmlak bazarı həm də xarici amillərin təsirinə daha çox həssas olur.

8. Daşınmaz əmlak bazarını iqtisadiyyatın başqa sahələri ilə müqayisə edildə zəif təşkilatlanma səviyyəsinə və effektivliyinə malikdir olunmasını görürük.

9. Daşınmaz əmlak bazarının vacib xüsusiyyətlərindən biri də onun inkişaf dövrünün və sənaye inkişaf dövrü ilə eyni vaxta düşməməsi, kapital bazarının bu inkişafa güclü təsiri amildir.

10. Daşınmaz əmlak bazarında təklif edilən əmtəənin xüsusiyyətləri bazarın iştirakçılarından, hadisələri doğru qiymətləndirmək və zamanında nəticələr çıxartmaq qabiliyyəti, texnikanın, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid dərin bilik, insanlarla ünsiyyət qurmaq sahəsində məharəti tələb edir[26, 146].

«Lizinq» termini AR-da da iqtisadi leksikona daxil edilmişdir. Lakin indiyə kimi bizim ölkədə sözün həqiqi mənasında daxili lizinq bazarı formalaşmamışdır. Hal-hazırda belə bazar formalaşma prosesindədir, yaranmaqdadır. Buna görə də AR-da yalnız formalaşmaqda olan lizinq bazarı haqqında danışmaq olar. AR-da daxili lizinq xidmətləri bazarının tam formalaşması barədə fikir söyləmək hesab edirik ki, hələ tezdir. Məsələn burasındadır ki, lizinqin inkişaf tempi AR-da yüksək səviyyədə deyil. Düzdür, AR-da lizinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə, başqa sözlə, lizinq əməliyyatının aparılmasına icazə verilir. Lizinq münasibətlərinin normativ-hüquqi bazası da yaradılmışdır. Belə ki, AR-ın hal-hazırda qüvvədə olan və ölkənin ikinci Konstitusiyası (İqtisadi Konstitusiyası) hesab olunan Mülki Məcəllə lizinq münasibətlərinin normativ-hüquqi bazası sayılır. Burada lizinq barədə kifayət qədər maddələr vardır ki, respublikamızda lizinq münasibətləri həmin maddələrlə tənzimlənir.

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtişadiyyat. Bakı, 2008. s.84

AR-da bir neçə lizinq şirkəti yaradılmış və fəaliyyət göstərir (məsələn, «Finanslizinq», «Aqrolizinq», «Avtolizinq» və s.). Əsas fəaliyyət predmeti lizinqdən ibarət olan həmin şirkətlər lizinq xidməti göstərir. Lakin bunlar özlüyündə AR-da sözün əsl mənasında lizinq bazar infrastrukturunun tam formalaşması üçün kifayət etmir [6, 32].

Lizinq AR-da əsas fondlara qoyulan investisiyanı maliyyələşdirmə forması, iqtisadiyyata kapital qoyuluşunun üsulu, istehsalın maddi-texniki təmini metodu kimi tanınmaqdadır. Lizinqin köməyi ilə respublikada istehsal texniki cəhətdən yenidən qurulmalı, ayrı-ayrı iqtisadi sahələrdə struktur dəyişikliyinə nail olunmalıdır. Lizinq şirkətlərinin sayı artırılmalı və onlar ölkənin nisbətən geridə qalmış rayonlarının iqtisadi inkişafında böyük rol oynamalıdır. Lizinq bazarın yüksək keyfiyyətə malik olan mallarla təmin edilməsində güclü impuls olmalı, ölkənin iqtisadi həyatında və təsərrüfat praktikasında geniş səviyyədə tətbiq edilməlidir. Yalnız belə halda AR-da lizinq bazar infrastrukturunun formalaşması haqqında danışmaq olar.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Biznes infrastrukturunun perspektiv inkişaf istiqamətləri

Bazar İqtisadiyyatına keçid zamanı tələb olunan ünsürlər hüquqi bazanın təmin olunmasını və yeni iqtisadi mexanizmlərin yaradılmasıdır. Sərbəst iqtisadiyyat qurmaq, işsizliyin və inflyasiyanın qarşısını almaq, dayanıqlı iqtisadi sabitliyə çatmaq, iqtisadi cəhətdən artımı, sosial ədalətliliyi, bazar infrastrukturunu təmin etməkdən ötrü güclü hüquqi təminat meydana gətirmək gərəkdir.

İqtisadiyyatın normal tənzimlənməsi və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin müdafiə və hüquqi təminat sahəsindəki işi onun əsas funksiyası rolunda iştirak edir. Təsadüfi deyil ki, İ. Kant göstərmişdir ki, «İqtisadiyyat ədalətli deyil, səmərəli olmalı».

Dövlət effektiv bazar iqtisadiyyatını təmin etməkdən ötrü mülkiyyət inhisarçılığının qarşısını almaq, ekoloji vəziyyətin və ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, sosial-iqtisadi inkişafa stimül verən vergi sisteminin tətbiq olunması, özəlləşdirmə, xüsusi sahibkarlıq, bazar infrastrukturunun yaradılması, maliyyə-kredit sisteminin normal formada tənzimlənməsi, əhalinin sosial müdafiəsi, idarəetmədə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xarici - iqtisadi münasibətlərin düzgün təşkil edilməsi və s. sektorlar üzrə uyğun qanunlar işləyib hazırlayır.

İqtisadiyyat sahəsi dövlətin işindən öncə vətəndaş cəmiyyətinin başlıca işinə çevrilməlidir. Bazar İqtisadiyyatında dövlət İqtisadi münasibətlərdə zamanı inhisarçı kimi deyil, bazar iştirakçılarından biri rolunda özünü göstərir.

Sərbəst iqtisadiyyatın qurulması və dövlətin inhisarçılığının tamamilən aradan qaldırılması məqsədi ilə iqtisadi həyatın tamamilən hərtərəfli və yeni normativ hüquqi bazası yaradılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlət xüsusi mülkiyyət hüququndan istifadəni və bu mülkiyyətin istifadə olunmasından gəlir əldə etmək hüququnu müəyyən edir və təsbitləyir. Xüsusi mülkiyyətin dövlət tərəfindən müdafiəsi fabrik, dükan, torpaqla bərabər, intellektual mülkiyyətə də daxildir. Əks təqdirdə, sahibkarlar və

şirkətlər intellektual sektora sərmayə qoymazlar [14, 132].

Mülkiyyət hüququnu müəyyən edib, onu qorumaq, effektiv hüquqi sistem yaratmaq yolu ilə dövlət, əmtəə və xidmətlərə cəmiyyətin tərəfindən köməklik göstərilməsinə, onların xüsusi bazarlarının effektiv fəaliyyətinə nail olur.

Bazarın təminatı sahəsində Azərbaycanda son vaxtlarda xeyli iş görülmüş, bir sıra qanunlar qəbul olunmuş, yeni bazar infrastrukturunun elementləri yaradılmışdır.

Baş a vurduğumuz 2016-cı ildə beynəlxalq reytinglərdə ölkənin mövqeyinin daha da təkmilləşdirilməsi və biznes mühitinin səmərəliliyinin artırılması və investisiyaların təşviq edilməsi istiqamətində də bir sıra mühüm tədbirlər planı hazırlanmış və tətbiqi həyata keçirilmişdir.

Hal-hazırda dünyada gedən iqtisadi və siyasi proseslər ölkəmizin iqtisadiyyatının idxaldan asılılığını aşağı salmaq, rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq, insan kapitalından effektiv istifadə etmək, ixraca yönəlmiş qeyri-neft iqtisadiyyatının əsaslı inkişaf etməsini təmin etmək kimi prioritetləri ön plana çəkilməyi vacib edir.

AR Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixində imzaladığı sərəncamı ilə "İqtisadiyyatın əsas bölmələri üzrə Strateji yol xəritəsinin və Milli iqtisadiyyatın (bundan sonra SYX) başlıca istiqamətləri" təsdiq edilmiş və uyğun olaraq inkişaf planlarının işlənilməsi məqsədiylə İşçi qrupu yaradılmışdır. SYX Azərbaycan iqtisadiyyatını iterasiya metodu ilə hərtərəfli şəkildə - həm makro (milli iqtisadiyyat), həm də mikro (sektorlar) səviyyədə əhatə edəcək şəkildə hazırlanmışdır. 2016-cı il 6 dekabr tarixində AR Prezidentinin verdiyi Fərman əsasında iqtisadiyyatın əsas bölmələri üzrə strateji yol xəritələri və Milli iqtisadiyyat aşağıda göstərilmiş perspektivlər üzrə təsdiq edilmişdir [15]:

1. " AR.nın milli iqtisadiyyat üstünlükləri üzrə SYX ";
2. " AR.nın qaz və neft sənayesinin (kimya məhsulları daxil olunmaqla) inkişafına aid SYX ";
3. " AR.da kənd təsərrüfatının məhsullarının emalına və istehsalına aid SYX ";
4. " AR.da orta və kiçik sahibkarlıq dərəcəsinə istehlak olunan malların

istehsalına aid *SYX* ";

5. " AR.da maşınqayırmanın və ağır sənaye inkişafına aid *SYX* ";

6. " AR.da ixtisaslaşdırılmış turizm sənayesi sahəsinin inkişafına aid *SYX*";

7. " AR.da ticarət və logistikanın inkişafına aid *SYX* ";

8. " AR.da münasib qiymətə mənzil təminatının inkişafı sahəsinə aid *SYX* ";

9. " AR.da peşə təlimi və təhsilinin inkişafına aid *SYX* ";

10. " AR.da maliyyə xidmətləri sahəsinin inkişafına aid *SYX*

11. " AR.da informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafına aid *SYX* ";

12. "AR.da kommunal xidmətlər sahəsinin (istilik və elektrik enerjisi, qaz və su) inkişafına aid *SYX* ".

Təsdiq olunan strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulan fəaliyyətlərlə əlaqədar qiymətləndirmə və kommunikasiya tədbirlərini, monitirinqi Kommunikasiya Mərkəzi və İqtisadi İslahatların Təhlili reallaşdırır.

AR. Prezidenti tərəfindən 2016-cı il 26 may tarixində "Vergi Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında" və "Dövlət rüsumu haqqında" Qanunda dəyişiklik edilməsi barədə AR.nın Qanunlarını imzalanmışdır. Dəyişikliklərə əsasən dəmir yolu ilə nəql edilən yüklər Azərbaycan ərazisindəki son dəmiryolu stansiyasında xarici dövlətlərin yük avtomobillərinə, qoşqulu və yarımqoşqulu avtonəqliyyat vasitələrinə aşırılaq ən yaxın gömrük sərhəd buraxılış məntəqəsindən keçirilməklə digər dövlətə daşındıqda və əksinə iyunun 1-dən 3 il müddətində yol vergisi və dövlət rüsumundan azad edilmişdir.

AR. Prezidenti tərəfindən 1 iyun 2016-cı il tarixində "AR.nın Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında", "AR.nın Miqrasiya Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında", "Sosial sığorta haqqında" AR.nın Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" və "Gömrük tarifi haqqında" AR.nın Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə" Qanun imzalanmışdır. Ölkədə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının təşkili sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara güzəştlərin tətbiqi, onların inzibati yükünün

azaldılması, bu sahənin inkişafının stimullaşdırılmasına dövlət dəstəyini göstərilməsi qanunların qəbul olunmasının əsas məqsədi olaraq çıxış etmişdir. Konkret olaraq, bu dəyişikliklər Qaradağ Sənaye Parkında gəmiqayırma fəaliyyətinin təşkilinə dövlət tərəfindən verilən böyük islahat dəstəyi kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, Qaradağ Sənaye Parkının ilk rezidenti statusu almış "Bakı Gəmiqayırma Zavodu" MMC-nin fəaliyyətinə hərtərəfli şərait yaradılmışdır [15].

AR. Prezidenti 4 avqust 2016-cı ildə "2016-cı ildə vergi sahəsində aparılacaq islahatların istiqamətləri"nin təsdiq edilməsi və vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncam vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləriylə arasındakı şəffaflığın və qarşılıqlı etimadın daha da çoxaldılması, ölkə iqtisadiyyatın davamlı inkişaf tempinə müvafiq olaraq real vergi potensialın müəyyən olunması və sahibkarlara əlverişli şəraitin qurulması üçün vergi sistemində olan islahatların uğurla davam etdirilməsini və vergi inzibatçılığının daha təkmilləşdirilməsini təmin edəcəkdir. Vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasındakı birbaşa təmasın aşağı salınması məqsədilə elektron auditin tətbiq dairəsi genişlənəcək, Vergilər Nazirliyi Çağrı Mərkəzində son illər beynəlxalq təcrübədə çox tətbiq edilən "Outbound Call Centre" (geriyə - müştəriyə zəng edilmə xidməti) funksiyası tətbiq olunacaqdır.

AR. Prezidenti 9 Noyabr, 2016-cı il tarixində Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında Sərəncam imzalayıb. Adıçəkilən parkda həyata keçirilən tədqiqatların nəticələrinin istehsal və xidmət sahələrində tətbiqi üçün lazım olan infrastruktur və maddi-texniki bazanın yaradılması planlaşdırılmaqdadır. Yaradılan yüksək texnologiyalar parkı innovasiya məhsullarının və yüksək texnologiyaların işlənməsi, hazırlanılması və ya təkmilləşdirilməsi məqsədiylə təcrübə-konstruktor və eləcə də elmi tədqiqatlar işlərinin aparılmasına töhfə verəcək. Bu sahədə səlahiyyətli orqan olan AMEA parkın ərazisində sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün digər xidmətlərin göstərilməsini də təmin edəcək. Qanunda nəzərdə tutulan dəyişikliklərin həyata keçirilməsi ölkədə biznes mühitinin əlverişliliyi, optimal vergi dərəcələrinin tətbiqi, tranzit yük daşınma sahəsində bəzi yeniliklər

baxımından da faydalı olacaq. Dəyişiklik həm avtomobil, həm də gəmi ilə tranzit yükdaşımalarının həcmnin, eyni zamanda sahibkarlar üçün gəlirlərin atması deməkdir [15].

AR. Prezidentinin 2016-cı il 24 noyabr tarixli fərmanı əsasında "Elektron ipoteka" sistemi barədə əsasnamə təsdiq edilmişdir. Elektron sistem "Elektron hökumət portalı"da qurulur və ona inteqrasiya olunur. Elektron sistemin tətbiq edilməsinin məqsədi ipoteka kreditlərinə çıxış imkanlarını sadələşdirilməsi, ipoteka krediti almaq istəyənlər üçün bərabər şəraitin yaradılması, müraciətlərə baxılması zamanı şəffaflıq və operativliyin təmin olunması, eləcə də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlardan faydalanaraq tələb edilən sənədləri həqiqi vaxt rejimində əldə etmək, sərf edilən vaxta və xərclərə qənaət edilməsinə, göstərilən xidmətlərin keyfiyyət və səmərəliliyinin qaldırılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi, sənaye istehsalının artırılması və "AR-da sənayenin inkişafına aid 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planına uyğun olaraq investisiyaların təşviqi ilə bağlı mexanizmin təkmilləşdirilməsi məqsədilə AR Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli "İnvestisiyaların təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" fərmanı əsasında "investisiya təşviqi sənədi"nin verilməsi qaydaları təsdiqlənib.

İnvestisiya təşviqi sənədi - sahibkarlara "AR-nın Vergi Məcəlləsində və "Gömrük tarifi haqqında" Qanununda müəyyən edilmiş güzəştləri əldə etməyə əsas verən sənəddir. Gömrük tarifi haqqında" Qanunda müəyyən edilmiş güzəşt idxal olunan texnika, qurğuların və texnoloji avadanlıqların gömrük rüsumundan azad olunmasını nəzərdə tutur. Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş güzəştlər hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin və (və ya) fiziki şəxslərin gəlir vergisinin 50% güzəştlə ödənilməsi; hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların əmlak və torpaq vergisindən azad olunması; texnoloji avadanlıqların, texnika və qurğuların idxalda ƏDV-dən azad olunması ilə əlaqədardır. Təsdiqedicisi sənədi almaq üçün sahibkar "Lisensiyalar və icazələr haqqında" AR Qanununa uyğun olaraq, AR-nın

İqtisadiyyat Nazirliyinə ərizə ilə müraciət etməsi nəzərdə tutulur.

Habelə, ölkədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri olaraq qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün AR ərazisində yaradılmış qeyri-neft məhsullarının növünən, habelə, ixrac edilən həmin məhsulların dəyərinin xüsusi çəkisindən asılı olaraq, AR ərazisində qeyri-neft məhsullarının ixracıyla məşğul olan şəxslərə AR-nın dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixracın təşviqi ödənilməsinə nəzərdə tutan 1 Mart 2016-cı il tarixli fərman imzalanmışdır. Eyni zamanda, Fərmanla müəyyən edilmişdir ki, ödəniləcək ixracın təşviqinin baza məbləği ixrac əməliyyatlarına görə faktiki ixrac edilmiş malın ixrac gömrük bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş gömrük dəyərinin 3 faizini təşkil edir [15].

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı gündəlik həyatın bütün sferalarında hiss edilməklə yanaşı, müasir iqtisadi mühitdə də əvəzsiz rola malikdir. İnformasiya, modern reallığa uyğun olaraq ən dəyərli aktiv hesab edilməklə, konkret hədəflərə istiqamətlənən fəaliyyətlər üçün düzgün istifadə edildikdə istər ona sahib olan subyekt, istərsə də ümumilikdə cəmiyyət üçün faydalı nəticələr hasil edir. Bank sektorunda kredit məlumatlarının effektiv mübadiləsi kredit risklərinin minimallaşdırılmasına xidmət etməklə yanaşı uzunmüddətli perspektivdə kredit bazarında faiz dərəcələrinin azalmasına təkan verə bilər. Bu məqsədlə, məlumat mübadiləsini təmin edən kredit hesabatlığı sisteminin formalaşması və inkişafı vacibdir.

Mahiyyət etibarilə kredit hesabatlığı sistemləri texnoloji yeniliklərin və innovativ həllərin tətbiq olunduğu və əməliyyatların icrası proseslərinin dəqiq hüquqi çərçivələrlə əhatə olunduğu məlumat bazası formasında çıxış edirlər. Bu sistemlər əsasən 2 formada mövcud olur:

- özəl kredit bürosu (*private credit bureau*);
- dövlət nəzarətində olan kredit reyestri (*public credit registry*).

Kredit büroları topladıqları məlumatların forması və məzmunu, o cümlədən təklif etdiyi xidmətlərin miqyasına görə dövlət nəzarətində olan kredit reyestrlərindən (bundan sonra – kredit reyestri) əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Özəl kredit büroları maliyyə inkluzivliyinin və ümumilikdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Eyni zamanda, iqtisadiyyata investisiya cəlb edilməsi prosesində də kredit bürolarının mövcudluğu ciddi təsirə malikdir. Belə ki, xarici investorların bu və ya digər iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşu üçün bazis sənəd sayılan “Doing Business” hesabatında sərbəst maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını ölçən “Kreditin əldə edilməsi” (Getting credit) indeksi bilavasitə ölkənin kredit hesabatlığı sisteminin səviyyəsini qiymətləndirir. İndeks aşağıdakı alt parametrlərdən ibarətdir:

1. qanunvericiliyin qüvvəsi;
2. kredit məlumatlarının genişliyi;
- kredit reyestrinin əhatə aidəsi;
1. kredit büronun əhatə aidəsi.

Ümumilikdə “Doing Business” 188 iqtisadiyyatı əhatə etməklə 11 parametrlə üzrə qiymətləndirmə aparılan hesabatdır. Ölkəmizin son 5 il üzrə kreditin əldə olunması indeksi üzrə reytingi aşağıdakı kimi olmuşdur:[58]

Cədvəl 3.1.

Azərbaycanın kredit hesabatlığı indeksi üzrə reytingi

İl	Ümumi reyting	Qanunvericiliyin qüvvəsi (0-12)	Kredit məlumatlarının genişliyi (0-8)	Kredit reyestrinin əhatə aidəsi (18 yaşdan yuxarı əhali üzrə %-lə)	Kredit büronun əhatə aidəsi (18 yaşdan yuxarı əhali üzrə %-lə)
2012	48	5*	5	15.6	0
2013	53	5*	5	17.7	0
2014	55	2	5	23	0
2015	105	2	6	28.7	0
2016	109	2	6	33.6	0

* Qeyd: 2014-cü ildə qiymətləndirmə metodologiyasında dəyişiklik edilmiş, parametrlərin sayı 10-dan 12-yə qaldırılmışdır. [58]

Cədvəldən görüldüyü kimi, kredit reyestrinin əhatə aidəsinin genişlənməsinə, toplanan kredit məlumatlarının çeşidinin artmasına baxmayaraq,

kredit büronun mövcud olmaması səbəbindən ölkəmiz müvafiq kateqoriya üzrə hər il geriləmişdir. Müqayisə üçün Avropa və Mərkəzi Asiya regionu, eləcə də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) yüksək gəlirli ölkələri müvafiq göstəricilərə nəzər salaq:

Cədvəl 3.2.

Kredit hesabatlığı indeksi üzrə ölkəmizin digər regionalarla müqayisəsi

İndikator	Azərbaycan	Avropa və Mərkəzi Asiya	İ.Ə.İ.T
Qanunvericiliyin qüvvəsi	2	6.2	6
Kredit məlumatlarının genişliyi	6	6.3	6.5
Kredit reyestrinin əhatə aidəsi	33.6	23.8	11.9
Kredit büronun əhatə aidəsi	0	37.4	66.7

Mənbə: İqtisadi nəzəriyyə: mikroiqtisadiyyat. Bakı, 2008. s.84

Daha öncə qeyd edildiyi kimi, kredit büronun fəaliyyətini şərtləndirən əsas amil kredit bürolarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunun mövcudluğudur. Ölkəmizdə “Kredit büroları haqqında” Qanun layihəsi uzun müddətdir ki, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının ekspertləri ilə birgə işlənib hazırlanmaqdadır. Müvafiq qanunun qəbul edilməsindən sonra ölkəyə bu sahədə ixtisaslaşmış şirkətlərin maraq göstərəcəyi şübhəsizdir. Cənubi Qafqaz və Orta Asiya regionunda hal-hazırda da fəaliyyət göstərən və bu bölgənin iqtisadi iqlimi və biznes mühiti ilə yaxından tanış olan bir sıra qabaqcıl kredit büroları üçün Azərbaycan bazarı daha cəlbedici sayıla bilər. Çünki, Azərbaycan iqtisadiyyatı ümumilikdə Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 68%-ni təşkil edir. Region iqtisadiyyatına məcmu kredit qoyuluşunda isə ölkəmizin payı 55%-dir. Bununla yanaşı, Asiya İnkişaf Bankı 2017-ci ildə ölkəmizin də daxil olduğu regionda ümumi daxili məhsulun cari hesabat ilinə nisbətdə artaraq 2,8%, inflasiya səviyyəsinin isə mövcud 10,8%-dən azalaraq 5,9% olacağını proqnozlaşdırır ki, bu

da regionda biznes subyektlərinin rentabelli və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün münbit şərait deməkdir[58].

AR. Prezidentinin 13 İyul, 2016 tarixli sərəncamı ilə ölkənin biznes və investisiya mühitinin əlverişliliyini, yerli və xarici investorlar üçün cəlbediciliyini daha da artırmaq, sahibkarlıq sahəsində son illərdə nail olunmuş sürətli inkişafın davamlılığını təmin etmək və rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirməklə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün Komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın yaradılma məqsədi göstərilmiş hədəflərə nail olmaqdan ötrü dövlət tərəfindən ardıcıl şəkildə dövlət-sahibkar əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxilələrin və süni yaradılan maneələrin aradan qaldırılması, rəqabət qabiliyyətliliyinin, ixrac imkanlarının genişlənməsi, sahibkarlara dövlətin dəstəyi və təşviqetmə mexanizmlərinin formalaşdırılması, eləcə də beynəlxalq standartlara müvafiq elektron dövlət xidmətlərin göstərilməsi sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

AR Prezidentinin 15 İyul, 2016-cı il tarixli fərmanı əsasında ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin daha da möhkəmləndirilməsi və maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi, bu sahədə koordinasiya olunmuş siyasətin həyata keçirilməsi, habelə səmərəli tənzimləmə və hüquqtətbiqetmə praktikasına nail olunması, o cümlədən makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə AR Maliyyə Sabitliyi Şurası yaradılmışdır. Maliyyə və fiskal siyasətlərin uzlaşdırılması üçün daha çevik vahid platforma yaratmaq məqsədilə şuranın tərkibinə həm maliyyə, həm də fiskal siyasətə cavabdeh olan qurumların rəhbərləri daxil edilib. Maliyyə Sabitliyi Şurası bütün resursları mobilizasiya edərək makro çərçivəni daha dəqiq müəyyənləşdirməyə, həmçinin fiskal və maliyyə siyasətlərinin bir-birini tamamlamasına zəmin hazırlayır [48].

- Biznesdə dövlət tənzimləməsi mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, vergi-gömrük idarəetməsində keyfiyyətin göstəricilərinin daha da artırılması, bazara daxil olmaq istisnalarının ən aşağı səviyyəyə endirilməsi, bununla yanaşı, azad rəqabət şəraitinin təmin olunması biznes mühitinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Eyni zamanda, dövlət sahəsində

kommersiya fəaliyyətini (malıyyə xidmətləri, nəqliyyat, rabitə, sənaye və s.xidmətlərin) məhdudlaşdırılması ilə özəl təşəbbüskarlığa imkanları genişləndirmək vacib əhəmiyyət daşıyır.

Yeni artım yanaşmasında malıyyələşmə mənbələrini genişləndirmə islahatlarının gündəliyində olan ən vacib məsələlərdən biridir. Birinci növbədə, özəl və dövlət sektorda malıyyələşmə mənbələrinin perspektivlərini dəqiqləşdirməyə, xaricdən sərmayə qoyuluşlarının ciddi olaraq təşviq olunmasına ehtiyac var.

- Dövlət malıyyələşdirməsi. Birinci növbədə, vacib olan inkişaf sahələri müəyyən edilməlidir. Bundan sonar isə bu sahələrə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun və başqa malıyyə mərkəzlərinin pul vəsaitləri hesabına sektoral kreditləşməni həyata keçirmək mümkündür.

- Özəl yığımların sərmayəyə yönləndirilməsi. Biznesdə sferasının təkmilləşdirilməsi biznes eləcə də ev təsərrüfatlarının yığımlarının sərmayə kimi iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsinə yönəldilməsinə şərait yaradar.

- Xarici malıyyələşmə mənbələrinin artırılması. Ölkəmizdə məhkəmə-hüquq ixtisarlara sürət qazandırılması, qanunun ali zirvə olmasının təmin olunması xarici investorların biznesə təşəbbüs göstərmələrinin genişlənməsinə stimuly ola bilər. Həmin bu ixtisarlara aparılmasıyla bərabər, xarici ölkələrdə intensiv investisiya yarmarkalarının təşkil olunması, mühüm sektorlara sərmayə qoyuluşunda müəyyən imtiyazlar verilməsi (daxildəki investorlardan fərqlənməyən şərtlər çərçivəsində) yeni artım yanaşma tərzinin xarici mənbələrin pulu hesabına malıyyələşdirilməsini yüngülləşdirə bilər.

Yeni artım yanaşma tərzinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün iqtisadi siyasətin, onun quruculuğu prosesinin və eləcə də icrası mexanizmlərinin daha da müasirləşdirilməsinə və mükəmməlləşdirilməsinə ehtiyac var. Bunun üçün aşağıdakı islahatları keçirmək tələb edilir:

- Fiskal siyasətin effektivliyinin artırılması. Bu yeni iqtisadi yanaşma tərzini fiksəl siyasətin üstünlüyünü minimuma endirməklə ötürücülüynü yüksəldilməsi önəmli sahələrdən hesab edilir. Region ölkələri və başlıca ticari tərəfdaşlar ilə

müqayisə edildikdə rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft sahəsinin daha da genişləndirilməsi büdcənin vergi əldə etmə bazasın da genişləndirilməsinə kömək edir. Bu sahədə gecikdirmədən optimal eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli biznes və sərmayə perspektivlərinin genişləndirilməsinə şərait yaradan çərçivənin yaradılması məsələsinin həllinə toxunla bilər. Başqa tərəfdən, fiskal idarəetmənin texnokratik sərhədlərinin inkişaf etdirilməsi tərəfdən kontra-tsiklik fiskal qaydaların tətbiq edilməsi, hesabatlılıq və şəffaflıq, dövlət sərmayələrinin idarə olunmasının keyfiyyətinin maksimum artırılması əsas prioritetlərdəndi.

- Pul-məzənnə siyasətində effektivliyinin artırılması. Qeyd edilən yöndə ən vacib çağırış maliyyə siyasətinin iqtisadiyyat istiqamətinə ötürülməsinin artırılmasıdır. Effektiv ötürücülüyü təmin etmək üçün bankların arasında pul bazarının yaradılması, maliyyə siyasətinə etimadın yüksəldilməsi yolu ilə dollarlaşma sahəsinin zəiflədilməsi, iqtisadi gözləntilərin adekvat idarəetmə çərçivəsinin yaradılması, maliyyə sabitliyi siyasətiylə koordinasiyanın daha da gücləndirilməsinə ehtiyac duyulur.

- Təxmin edilə bilən iqtisadi siyasət modelini. İqtisadi siyasət iqtisadi aqentlər tərəfdən təxmin edilən olması adekvat gözləntilərin formalaşdırılmasına və bu əsasda da rəşional qərarların qəbul olunmasına şərait yaradır. Bundan ötrü, iqtisadi siyasət organlarının təxminlərinin formalaşdırılması sistemini təkmilləşdirmək, ictimaiyyətə ötürülmüş təhlillərin və informasiyaların təsirini qabaqcadan nəzərdə tutmaq, hökumətin daxilində ictimaiyyətlə əlaqələrə koordinasiya edilmiş qaydada və böyük diqqətlə yanaşılmağını təmin etmək gərəkdir. Şəffaflığın və eyni zamanda da hesabatlılığın yüksək səviyyədə qurulması, biznes ilə dürüst əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi islahatların və iqtisadi siyasətin səmərəliliyini yüksəldəcəyi nəzərdə tutulmuşdur.

- Yüksək səviyyəli koordinasiyanın təmin olunması. Makroiqtisadi eləcə də struktur siyasətinin formalaşdırılması və icra edilməsi anında qurumların arasındakı koordinasiya institutunun möhkəmləndirilməsnə, səmərəliliyin daha da yüksək səviyyəyə qalxmasına ehtiyac var. Bu istiqamətdə AR Prezidentinin 2016-cı il 15 iyul tarixli Fərmanına əsasən Maliyyə Sabitliyi Şurası qurulmuşdur. Şuranın

fəaliyyətinin get-gedə geniş vüsət alması iqtisadi siyasətin effektivliyinin artırılmasına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycanda 2025-ci ilə kimi bazarlara, maliyə vəsaitlərinə və müasir texnologiyalara bərabər olan çıxış üçün imkanlar təmin edəcək rəqabət mühitinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Xarici sərmayədarların dünya standartlarına uyğun fəaliyyət göstərmələri və yerli şirkətlərin canlanmasına imkan verəcək biznes mühiti təmin olunacaqdır. Biznesin reallaşdırılmasının sadəliyi 3 başlıca sahəni özündə birləşdirir: beynəlxalq qiymət zəncirlərinə inteqrasiya edilməsi, sərmayə qoyuluşlarına imkanların yaradılması və biznes əməliyyatlarında dünyəvi standartlara çatılması [49].

Azərbaycanın regionda qovşaq rolunda mövqeyinin daha da gücləndirilməsi üçün effektiv infrastruktur üçün maksimum səviyyədə sərmayə qoyuluşunun davamı gələcəkdir. Azərbaycan iqtisadiyatı 2025-cı ildə ölkəmizin dəmir yollarının Türkiyə, İran və Gürcüstanın dəmiryol şəbəkəsiylə Bakı-Tbilisi-Qars, Astara-Astara dəmiryol layihələrinin köməyi ilə əlaqələndirilməsindən, eləcə də Xəzər dənizi hövzəsində yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanını tikintisindən bəhrələnməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif qollara ayrılmış nəqliyat-logistika imkanları ölkədə ixracın artmasında mühüm amil olacaq, ümumilikdə isə biznes xərclərinin də qənaət olunmasında mühüm addım olacaqdır. Bununla yanaşı, yüksək inkişaf etdirilmiş nəqliyat infrastrukturunu Azərbaycanın hər bölgəsinin daha da yaxşı inteqrasiyası üçün şərait yaratmaqla, regionlarımızda biznesin inkişafı üçün əlavə stimül olacaqdır. Müasir kommunikasiya imkanlarından yararlanmaqla sürətli, geniş zolaqlı şəbəkənin köməyi ilə elektron xidmətlərin (e-səhiyyə, e-ticarət, e-təhsil, e-bankçılıq və s.) əhatə dairəsi daha da genişləndiriləcək. Xüsusən, dövlət idarəetməsində rəqəmsalaşdırma biznesə hesabatlı, şəffaf, səmərəli və proqnozlaşdırılan perspektivlər yaradacaq. Elektron xidmətlərin tətbiqi istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan ərazisində biznesin beynəlxalq səviyyəli olmasına zəmin yaradacaq. Özəl sahənin infrastrukturun qurulmasında 2025-ci ilin perspektivində daha da yaxından iştirakı təmin olunacaq ki, bu da iqtisadi effektivliyin artması üçün fürsət olacaqdır.

Bundan başqa, rəqabətli qiymətlər ilə keyfiyyətli kommunal xidmətlər təklif olunacaq və bunun nəticəsi kimi Azərbaycan keyfiyyətli kommunal xidmətlər qiymətlərinə əsasən region ölkələri içərisində qabaq sıralarda yer tutacaqdır (qlobal sıralamaya əsasən hazırkı 65-ci yerdən təxmini 35-ci yerə qalxacaqdır). [49]

Xüsusilə də mühüm region ölkələri olan MDB ölkələri Gürcüstan, İran və Türkiyə kimi ölkələrlə əlverişli ticarət müqavilələrinə əsaslanan zəif tarifdə olan mühitdə effektiv gömrük proseduraları 2025-ci ilə aid Azərbaycanın iqtisadi perspektivində regional ticari qovşaq kimi statusunu möhləmləndirəcək. Qeyri-neft malları və xidmətləri sahəsində ticarətin başlıca genişliyi baxımından regional inteqrasiya Azərbaycanın iqtisadi və geosiyasi mövqeyi baxımından önəmlidir. Misal üçün, Azərbaycanın demək olar ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarından, 90 %-i Gürcüstan, Rusiya və Orta Asiya ölkələrinə yola salınır. [48] Azərbaycan üçün xarici bazarlara xidmət və mal ixracatını səmərəli şərtlərdə genişləndirməyə şərait yaradacaq səbəblərdən biri ticarət sazişlərinin qonşu ölkələr ilə başa çatdırılmasıdır. Həmçinin, xarici investorların üçün regional inteqrasiya Azərbaycanın ixraca yönələn investisiya cəlbediciliyini daha da artıracaq. 2025-ci ilə kimi regional inteqrasiyanı dayanmadan inkişaf etdirib, Azərbaycanda dövləti tərəfindən xüsusilə yüksək dəyərdə məhsul və xidmətlərdə qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya məqsədi ilə əlaqələr yaradılacaq və sazişlər imzalanacaq.

Keyfiyyətin dəqiq qiymətləndirilməsi və ticarətin sadələşdirilməsi üçün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərdə sertifikatlar və beynəlxalq standartlar tətbiq olunacaqdır. 2025-ci ildən öncə beynəlxalq standartlara adaptasiya Azərbaycandan ixrac olunan məhsulları rəqabətə davamlı edəcək. Beynəlxalq sertifikatları daha çox istifadə etmə etibarlı keyfiyyət ölçüsü yaradıb yerli istehlak səviyyəsini artıracaqdır. ÜTT standartları coğrafi baxımdan Azərbaycana daha yaxın olan iki regional bazar – Avrasiya ittifaqı və Avropa ittifaqı əsas götürüldüyü üçün, Azərbaycanda da həmin bu standartlara müvafiq xidmət və məhsullar ilə qeyri-neft ixracında həcm genişləndiriləcək. Yerli fəaliyyət göstərən şirkətlər öz istehsal etdikləri məhsullarının keyfiyyətini artırmaqla yerli istehlakçıların get-gedə artan keyfiyyət tələblərinə cavab verə biləcəklər. Bunun nəticəsində beynəlxalq

bazarlarda "Made in Azerbaijan" brendi keyfiyyət göstəricisinə çevriləcək. "Made in Azerbaijan" brendinin dünyada tanıtılmasına yönəlmiş görüləcək işlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə ölkədə istehsal edilən məhsullar və həmin bu malların istehsalçıları haqqında məlumatları özündə cəmləşdirən internet portalı yaradılacaq. Adı çəkilən bu portalda məlumatların 3 dildə, yəni Azərbaycan dili, rus dili və ingilis dilində yerləşdirilməsi yerli məhsulların tanıtılması baxımdan daha faydalı olmaqla yanaşı istifadəçilərin əhatəsini də genişləndirəcəkdir. Bunun nəticəsində, rəqabətqabiliyyətli yerli məhsulların ixrac edilməsinin həcmi artacaq, istehsalçı ilə istehlakçı arasında münasibətlər asanlaşacaqdır.

2025-ci ilin perspektivində yeni bir başa xarici sərmayələrin cəlb olunması və Azərbaycanda investisiya qoymuş investorların daha da çox möhkəmlənə bilməsi təmin ediləcəkdir. Xüsusən də rəqabətqabiliyyətli olan konkret sərmayə layihələri marağı olan xarici sərmayədarlara təqdim ediləcəkdir. Azərbaycanı bütün global dəyər zəncirlərinə inteqrasiya etmək imkanına sahib olan önəmli investorların yaxud eyni sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə ciddi şəkildə siqnal ötürən sərmayədarların cəlb edilməsi üçün özəl sərmayə imtiyazları və təklifləri verilməsi proqnozlaşdırılır. potensial və mövcud olan investorlara göstərilmiş xidmətlər inzibati prosesləri onlara çevik yekunlaşdırmağa və təhsil sektorundakı təşkilatlar, tikinti firmaları və ya təchizatçılarla ilə əlaqə qurmağa imkan verilməsi nəzərdə tutulub. Xarici investorların yerli xidmətlərə və məhsullara daha çox ehtiyac və tələbatının yaradılmasında mexanizmlər qurulacağı perspektivi qarşıda dayanacaqdır [49].

Əlverişli və geniş çeşiddə maliyyə xidmətlərini təklif edən dərin və dəyişməz maliyyə sistemi formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da ev təsərrüfatlarının və iqtisadiyatın müvafiq ehtiyaclarını ödəmək yolu ilə iqtisadi inkişafa öz töhfələrini verəcəkdir.

3.2. Sərbəst bazarların formalaşması və inkişaf istiqamətləri

Sərbəst bazar – bu, istənilən kənar müdaxilədən (dövlət tənzimlənməsi də daxil olmaqla) azad olan bazardır. Bu zaman sərbəst bazarda dövlətin funksiyası

mülkiyyət hüququnun müdafiə edilməsi və müqavilə öhdəliklərinin saxlanılmasına xidmət edir. Həmçinin sərbəst bazarı kənar müdaxilə və digər xarici amillərdən müstəqil olan sərbəst qiymət qoymanı nəzərdə tutan bazarlar kimi də müəyyən edirlər.

Hər bir istehsalçının istənilən malı və ya xidməti yaratmaq və onu istehlakçılara təklif etmək və istehlakçının istənilən təklif edilən mal və ya xidməti istənilən istehsalçıdan əldə etmək hüququ sərbəst bazarın əsasını təşkil edir. Bu zaman qiymətlər satıcı və alıcı arasında razılaşma nəticəsində müəyyən edilir.

Lakin, hər nə qədər sərbəst bazar, hökumətin təklif, tələb və ya qiymətlər üzərində hər hansı bir müdaxilə etməməsini tələb etsə də, satıcıların bir-birlərini məcbur etməməsini, ya da aldatmamasını da tələb edir. Bu görə bütün alqı-satqılar könüllü həyata keçirilir [47, 15].

Sərbəst bazarın tərifı, hökumətin iqtisadi müdaxilələrini, yalnız, bazar iştirakçılarının arasında reallaşa bilən məcbur etmə və ya saxtakarlıq kimi vəziyyətlərdə olmaqla, böyük ölçüdə məhdudlaşdırmasını müdafiə edən laissez-faire iqtisadi fəlsəfəsi ilə yaxından əlaqəlidir. Bu görə, dövlətin gücü müdafiə etməyə istiqamətli bir şəkildə məhdudlaşdırıldığı üçün, dövlət, sərbəst bazarın yerinin yaxşılaşdırılması məqsədilə vergi almaq xaricində gücündən istifadə etmir. Bəzi sərbəst bazar vəkilləri, bazarın müdafiəsi və ya qanunların tətbiqi kimi xidmətlər göstərməkdə daha yaxşı olacaqlarını düşündükləri üçün, vergitutmaya da qarşı çıxırlar. Məsələn, anarxo-kapitalistlər hakimlik agentlikləri və xüsusi müdafiə agentliklərindən istifadə etməyi seçirlər.

İlk dəfə XVI əsrin ikinci üçdə birində ispan və peru hüquqşünası və iqtisadçısı Xuan de Matenso sərbəst bazarın ətraflı hazırlamasını ortaya çıxardı. Onun subyektiv dəyər nəzəriyyəsi bazarın daxilində tələb və təklifin elementlərinin fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır. Matenso sərbəst bazarın daxilindəki rəqabəti təsvir etmək üçün "rəqabət" terminindən istifadə edir. Lakin eləcə də (onun ölümündən sonra dərc edilmiş "Commentaria Ioannis Matienzo Regii senatoris in cancellaria Argentina Regni Peru in librum quintum recollectionis legum Hispaniae.— Mantuae Carpentanae: Excudebat Franciscus Sanctius, 1580"

traktatında təsvir edilmişdir), ədalətli qiymətin müəyyən edilməsinə təsir edən və bazarın variativ morfoloqiyasını təsvir edən tələb və təklifdən başqa digər amillər də mövcuddur. Onlar aşağıdakılardır [47, 20].:

- malların bolluğu və ya çatışmazlığı
- alıcıların və satıcıların bolluğu
- hər hansı mala tələbat
- istehsalın işi və xərcləri
- xammalın çevrilməsi
- nəqliyyata və onun köhnəlməsinə xərclər
- pulun bolluğu və ya çatışmazlığı
- coğrafi və illik amillər
- bazarın iştirakçılarının subyektiv fikiri
- inhisar strukturlarının mövcudluğu və ya yoxluğu
- bütün yuxarıda göstərilən amillərin gələcək vəziyyətinin gözlənməsi

Tədqiqatçı Orest Popesku Matensonun tədqiqatlarından çıxardılmış siyahı haqqında fikir bildirərək qeyd edir ki, XVI əsrdə "Avropa hətta belə biliklərxəzinəsindən səmərəli istifadə etməyə hazır deyildi [47, 24].

Matenso kimi Salamank iqtisadi məktəbinin nümayəndəsi olan Xuan de Luqa 1643-cü ildə özünün "De justitia et jure" əsərində Matensonun nəzəriyyəsini tamamladı. Belə ki, onun fərz etdiyi kimi, malın istənilən rəşional qiymətləndirilməsinin elementi onun faydalılığı idi. Lakin o qeyd edir ki, bu insanların kollektiv subyektiv qiymətləndirilməsinə uyğun olaraq təyin edilmişdir. De Luqo sübut edirdi ki, malın subyektiv ümumi qiymətləndirilməsi beləliklə onun obyektiv istifadəçi dəyərindən fərqlənirdi. Bu nəticədə baxılan malın nisbi çatışmazlığı və tələbin ölçüsü kimi amillərlə çətinləşirdi. Bu müşahidələr de Luqonu belə nəticəyə gəlməyə məcbur etdi ki, bazar qiyməti ədalətli qiymət idi. Heç vaxt özünə iqtisadçı kimi baxmayan kardinal de Luqo Salamansk məktəbinin sərbəst bazarın nəzəriyyəsinə töhfə verən işlər yaratdı. Onun tədqiqatları insan seçiminin və təsirinin iqtisadi qanunları açmağa kömək edən ciddi nəzəri tədqiqat kimi nümunə olur.

Sərbəst bazar iqtisadiyyatı "iqtisadi fəaliyyətlərə və davranışlara təsir edəcək qərarların böyük əksəriyyətinin dövlətin yerinə şəxslərin verdiyi bir iqtisadi sistemdir. " Sosial fəlsəfədə, sərbəst bazar iqtisadiyyatı müəyyən bir birliyə malları həvalə etmək üçün istifadə edilən bir sistemdir: kimin nə alacağını və nəyin çıxarılacağını dövlət deyil, tələb və təklif təyin edir. XVIII əsrdə Avropada sərbəst bazar iqtisadiyyatının tərəfdarları, orta əsr, köhnə-müasir və merkantalist iqtisadiyyatları ilə bir çox ziddlik yaşadılar.

Sərbəst bazarın açar düşüncəsi könüllü mübadilədir. Əgər bir mübadilə məcbur etmə və ya saxtakarlıq ilə edilirsə, bu mübadilənin sərbəst bazar altında edildiyi düşünülə bilməz. Məsələn, əgər kimsə silahdan istifadə edərək satdığı şeyi kiməsə təhdid edərək aldırırsa bu, sərbəst bazar deyil. Əgər dövlət qanuni yollarla bir satıcının və alıcının razılaşdığı qiymətlə ticarət aparmasına maneə törədirsə, bu sərbəst bazar deyil. Və ya, dövlət kommərsiya malının nə keyfiyyətdə çıxarılacağına qərar verərsə yenə sərbəst bazardan bəhs edilə bilməz. Yəni, təklif və tələbə aid qərarlar məcbur alınmamalıdır. Əgər fərd, bir məhsulu alması üçün aldadılırsa, məsələn məhsul ya da xidmət səhv təqdim edilirsə, könüllü mübadilə kimi qəbul edilmir. Yəni sərbəst bazar "məcbur etmə və ya saxtakarlıq" qəbul etmir.

Hər hansı bir məhsul (mal və ya xidmət) üçün tələb onu almaq istəyən insanların bazara təzyiqini ifadə edir. Məhsul üçün pul təklif edilir və satıcılar da məhsul üçün qiymət təyin edirlər. Əgər, qiymət, təklif ilə üst-üstə düşürsə, əməliyyat asanlıqla reallaşır. Əgər təklif tələbi keçsə, alıcılar təkliflərini aşağı sala bilər və ya satıcılar rəqabət üçün qiymətlərini aşağı sala bilər. Təchizatçılar vəziyyətə istehsalı aşağı salaraq, ya da bazardan çəkilərək qarşılıq verə bilərlər. Məsələn, bir qovşağa qoyulmuş 4 ədəd bufet daha çox təklif yaradacağı üçün qiymətlər düşəcək.

Əgər tələb təklifi keçsə, təchizatçılar qiymətlərini artırmağa bilər. Yüksək qiymətləri qarşılığa bilən istehlakçılar yenə ala biləcəklər, lakin digərləri almaqdan imtina edə, oxşar bir məhsul ala bilər, ya da eyni məhsulu başqa bir təchizatçı ala bilər. Qiymət yüksəldikcə, təchizatçılar, istehsalı artırmağı da seçə bilərlər. Bəzən

də başqa təchizatçıları sektora çəkə bilərlər. Məsələn, Starbucks tərəfindən başlatılan qəhvə bazarı, böyük bir tələb olduğunu ortaya çıxardıqda, tələbi qarşılamaq üçün sektora bir sıra firmalar daxil oldu [26, 124].

Bəzən yüksələn tələb də qiymətləri aşağı sala bilər. Bunun üçün ən böyük nümunə kimi kompüterlər və elektron məhsullar verilməlidir. Ardıcıl istehsal texnikaları 1960-cı illərdən bəri qiymətləri 20% ilə 30% arasında aşağı salır. Lakin ardıcıl istehsal, sərhədsiz istehsal təbii resursları sürətlə yox edir.

Təklif tələb qaydaları, ideal sərbəst bazarda hakimdir. Qiymətləri bir tarazlıq nöqtəsinə doğru, məhsullar üçün olan tələblərin təklifə qarşı bir tarazlıq meydana gətirəcəyi şəkildə təsir edir. Sərbəst bazarların tarazlayıcı davranışları, nümayəndələri haqqında bəzi təxminlər etməmizə imkan verir. Məsələn, müstəqil bir şəkildə hərəkət edirlər. Ekonofizikadakı bəzi modellər də göstərir ki, bir sərbəst bazarda nümayəndələrə yerli olaraq qarşılıqlı təsire girmə azadlığı verildikdə (başqa sözlə, qərarları yalnız istifadə sahəsi və ya alış gücünə deyil, eyni zamanda həmsöhbətlərinin qərarlarına da bağlı olduqda), əksərən ani bir şəkildə, qiymətlər qərarsızlaşa bilər və tarazlıq nöqtəsindən uzaqlaşır. Bu səbəbdən, sərbəst bazarın davranışlarının xətti olmadığı deyilməlidir (eyni alış edən fərqli tacirlər birlərindən və ya ümumi orta fərqli qiymətlərdə razılaşa bilər). Birjada müşahidə edilən fərziyyələr və sürü psixologiyasından təsirlənən davranışlar da tarazlıq nöqtəsinə yönəlməyən qiymət dəyişmələrinə nümunə ola bilərlər.

Nəzəri cəhətdən, sərbəst bazarın tərəfdarları sistemdən qaynaqlanan sərvət bölgüsünə elə də əhəmiyyət vermirlər, lakin, tətbiqi siyasət səviyyəsində vəziyyət olduqca əhəmiyyətlidir. Bir iqtisadiyyatda alış gücünün bölgüsünə ən çox təsir edən faktorlar ictimai sinif, işçi qüvvəsi və maliyyə bazarlarıdır. Bunlardan başqa, ailə bağları, miras, hədiyyə kimi kiçik faktorlar da vardır. Sərbəst bazarın işləməsini izah edən bir çox nəzəriyyə, ümumi olaraq istehlak məhsullarına fikir cəmləyir və işçi qüvvəsinin tərfi və ya maliyyə bazarlarının istiqamətinə aid daha kompleks və mübahisəli təriflərə sahibdirlər. Sərbəst bazar pul səsverməsi adıyla bilinən bir növ qərar vermə sistemində malikdir. Pul səsverməsində bir məhsul

almaq, o məhsulun çıxarılmasının davamı üçün istehsalçıya verilmiş bir səs hesab edilə bilər.

İqtisadi müstəqilliyin birləşməsi və ya fərdin sərvətinə olan təsiri müzakirəyə açıq bir mövzudur. Kenneth Arrow və Gerard Debreu göstərdi ki, bəzi xüsusi uyğun şərtlər altında, bir sərbəst ticarət sistemi Pareto optimumuna yönəlir. Xüsusilə Milton Friedman kimi sərbəst bazarın bir çox tərəfdarı da hər nə qədər nəzəri və ya empirik olaraq sübut etməsi çox çətin olsa da, iqtisadi artım və iqtisadi müstəqillik arasında bir əlaqə olduğunu müəyyən edə bildilər. Joshua Epstein və Robert Axtell, sərbəst bazarın xüsusiyyətlərini sugarscape adında bir kompüter simulyasiyası ilə təxmin etməyə çalışmışlar. Onlar da uyğun şərtlər altında sərbəst bazarların, "sərvətin Pareto bölgüsü"yə yönəldiyini müəyyən etmişlər.

Hazırda kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı müasir AR iqtisadiyyatı üçün ən mühüm məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu isə, öz növbəsində, qısa zaman ərzində neftdən asılılığı aradan qaldırmaq və iqtisadi inkişafın regionlara daha çox yayılmasını təmin etmək deməkdir. İndi ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və turizm ilə bərabər, neft sektorundan sonra ən iri sahələrdən biri hesab olunur. Kənd təsərrüfatının çoxşaxəliliyinin təmin olunması, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ilə bərabər, onların emal edilməsi, son istehlakçıya çatdırılması kimi məsələlər müasir aqrar sektorun inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Sərbəst bazar prinsiplərinə keçidlə əlaqədar islahatların aparılması, onların genişləndirilməsi, yeni təsərrüfat formaları yaradılması da bu baxımdan günün vacib məsələlərindəndir.

Azərbaycan istiqlalçılıq əldə etdiyi vaxtdan bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidənqurma strategiyasını elan etmiş və bu yola start vermişdir. Bu məqsədlə Azərbaycanda mövcud olan böyük iqtisadi potensial, məhsuldar qüvvələr, əmək ehtiyatları və təbii sərvətlərdən xalqın rifahı, ölkənin iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsi üçün səmərəli istifadə olunmasının konkret strategiyası müəyyənləşdirilməli idi. Bütün bu vəzifələrin icrası ilə əlaqədar Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev ölkədə bazar münasibətləri

əsasında formalaşan sosial yönümlü milli iqtisadiyyatın qurulmasını əsas strategiya kimi müəyyən etmiş və xalqının sosial rifahının artırılmasını öz fəaliyyətinin başlıca məqsədi kimi elan etmişdi: «Hesab edirik ki, bu respublikamızın müstəqilliyini möhkəmləndirmək və əhalinin rifah halını get-gedə yaxşılaşdırmaq üçün strateji xətdir, yoldur. Bu yol sərbəst bazar iqtisadiyyatı, sərbəstləşdirmə proseslərinin davam etdirilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa geniş imkanlar yaradılması yoludur. Həmin tədbirlərin hamısı ilk növbədə əhalinin, xalqın mənafeyinə xidmət edir. Ona görə də sərbəst iqtisadiyyatına geniş yol verərək, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri tətbiq edilərək, onu başlıca yol hesab edərək, bütün bunların hamısını bütün əhali təbəqələrinin sosial vəziyyətinin, rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəltməliyik.» [10, 19].

Ulu öndərin rəhbərliyi və təşəbbüsü sayəsində hazırlanaraq, ümumxalq səsverməsi üsulu ilə qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında ölkəmizdəki dövlətin sosial konsepsiyası öz əksini tapmış, Azərbaycanın hər bir vətəndaşının sosial müdafiəsi və layiq olduğu həyat səviyyəsinin qayğısına qalmış, rifahının yüksəldilməsi üçün ən yüksək səviyyədə diqqət göstərilmişdir. Bu baxımdan əsas qanunda təsbit edilmiş sosial normalar bazar münasibətləri əsasında formalaşan sosial yönümlü milli iqtisadiyyatın qurulmasını müəyyən edən fundamental normativ bazanın yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın ümummillə lideri Heydər Əliyevin məqsədyönlü xarici və daxili siyasəti nəticəsində 1994-cü ilin mayında Ermənistanla münaqişə zonasında atəşkəs elan olunduqdan və siyasi vəziyyət sabitləşdikdən sonra iqtisadi tənəzzül dayandırıldı. Respublikada sabitlik proqramının fəal surətdə inkişaf etdirilməsi, struktur və sahə islahatlarının aparılması, Azərbaycan iqtisadiyyatını böhrandan çıxarmaq üçün zəruri tədbirlər görülməsi sürətləndirildi. Nəticədə müstəqilliyin ilk illərini dərinləşən sosial-iqtisadi böhran vəziyyətində yaşamış AR-da 1995-ci ildə 5 ildən artıq davam edən gerililəyiş prosesinin qarşısı tam alındı və dəyişməz inkişaf istiqamətində dönüşün meydana çıxmasına nail olundu.

Təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsinin başlıca səbəbi Heydər Əliyevin neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Buna paralel olaraq ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasının əsas amillərindən biri kimi bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin işə salınması və onların nizamlanması çıxış edirdi. İqtisadiyyatda aparılan islahatlar, xüsusilə dövlətin mülkiyyəti sayılan müəssisə və təşkilatların özəlləşdirilməsi, məşğul əhalinin dövlət, qeyri-dövlət sektoru üzrə bölüşdürülməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə dövlət sahəsində işləyənlərin xüsusi çəkisi iqtisadiyyatda məşğul olan insanların ümumi sayının 56,1 faizini təşkil edirdisə, 2003-cü ildə bu göstərici 31,5 faizə enmiş, qeyri-dövlət sahəsində işləyənlərin sayı isə bu dövrdə 1,6 dəfə artmışdı. Qeyri-dövlət sektorunda çalışanlar arasında 724,6 min nəfər sərbəst məşğul əhali qeydə alınmışdı ki, bu da ümumi iqtisadiyyatda çalışanların 19,3 faizini təşkil etmiş və 1995-ci il səviyyəsindən 20,5 faiz çox olmuşdur [10, 21]..

Bütün bunlar da öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsinin ümumi göstəricisi hesab olunan əhalinin maliyyə gəlirlərinə yaxşı təsir edirdi. 1991-1994-cü illərdə həmin bu göstərici 3,6 dəfə aşağıya enmişdi. Həmin illər zamanı respublika ərazisində əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri, hər ötən il orta hesabla təxminən 1,4 dəfə aşağı düşürdü. İnflyasiyanın günü-gündən daha da çox sürətlə yuxarı qalxması və bunun nəticəsi olaraq əhalinin sosial-iqtisadi durumunun getdikcə pisləşməsi müşahidə edilirdi. Əhalinin gəlirlərində önəmli əhəmiyyət kəsb edən əmək haqlarının artırılması, bu zamanda pulun dəyərdən düşməsiylə ayaqlaşa bilməmişdir və 1991-ci ildən etibarən dörd il içində əhalinin əmək haqları üzrə qazandığı gəlirlərinin səviyyəsi 8,2 dəfə azalmışdı. 1995-ci ildən etibarən özəl sektor və sahibkarlığın inkişafı sahəsində görülmüş sistemli işlər nəticəsində əhali gəlirlərinin, həmçinin bu gəlirlərin quruluşunda sahibkarlıq fəaliyyətindən daxilolmaların xüsusi çəkisi çoxalmağa başladı. 1995-2003-cü illərdə çərçivəsində muzzdla işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 6 dəfədən çox artdı.

Əminliklə qeyd etmək olar ki, ölkəmizdə keçid dövrü tamamilə

yekunlaşmışdır. Siyasi pluralizmə və sərbəst bazar əlaqələrinə söykənən, öz qanunauyğunluqlarına sahib olan yeni sosial-iqtisadi struktur yetişmişdir. Effektiv iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərə bilməsi üçün vacib infrastrukturun formalaşdırılması yekunlaşmaq ərəfəsindədir. Əhalinin etibarlı sosial müdafiə sistemi qurulubdur və bu sistemin daha da təkmilləşdirilməsi üçün işlər davam etdirilməkdədir.

AR.nın Prezidenti özünün Sərəncamı uyğun olaraq "Azərbaycan 2020; gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası hazırlanması barəsində öz tapşırığını vermişdir. Belə konsepsiyanın hazırlanmasının vacibliyi ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə addım atması əlqədardır. Qazanılan uğurlar şərait yaradır ki, Azərbaycan qarşısına daha da böyük məqsədlər qoysun, və bu məqsədlərdən doğan vəzifələri müəyyənləşdirə bilsin.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində biznes infrastrukturunun inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizminin hərtərəfli tədqiqi əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- ❖ Biznes sisteminə işgüzar münasibətlərin subyektləri, biznes infrastrukturu, idarəetmə sistemi, kontragentlərin öyrənilməsi (marketing), fəaliyyətin qiymətləndirilməsi (pullar) daxildir və özünün daxili inkişaf impulslarına malikdir.
- ❖ İnfrastruktur - bu istənilən bütöv iqtisadi sistemin məcburi komponentidir. Biznesin infrastrukturunun əsas elementləri aşağıdakılardır: istehsal infrastrukturu, bazar infrastrukturu, maliyyə infrastrukturu və informasiya infrastrukturu.
- ❖ İnfrastruktur - istənilən bütöv iqtisadi sistemin məcburi komponentidir. (Ümumiyyətlə, bu söz özülü, fundamenti, daxili quruluşu ifadə edir). Kiçik biznesə münasibətdə infrastruktur - işgüzar münasibətləri vasitəli ifadə edən, bu cürbəcür və müxtəlif subyektli münasibətləri tam halında birləşdirən təşkilati-hüquqi formaların məcmusudur.
- ❖ Sahibkar, muzzdlu işçi və İstehlakçılar arasındakı münasibətlərə bu münasibətləri yoluna qoyan və adı çəkilən subyektlərə işgüzar münasibətlərini reallaşdırmaqda kömək edən çoxlu sayda aralıq strukturlar daxil olur.
- ❖ İnfrastruktur elementləri bunlardır:
 - kredit sistemi və kommertiya bankları;
 - emissiya sistemi və emissiya bankları;
 - əmtəə, xammal, fond və valyuta birjalarının təşkilati vasitəçiliyi;
 - auksion, yarmarka və biij adan kənar vasitəçiliyin başqa formaları;
 - əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi sistemi;
 - informasiya texnologiyaları və işçi kommunikasiya vasitələri;
 - vergi sistemi,
 - kommertiya, təsərrüfat riskinin sığortası və sığorta şirkətləri (dövlət və qeyri-dövlət);
 - xüsusi reklam və informasiya agentlikləri, kütləvi informasiya vasitələri (KİV-ləri);
 - ticarət palataları, digər ictimai və işçi aidələrin könüllü dövlət-ictimai

birlikləri;

- gömrük sistemi,
- muzdla işləyən peşəkar birliklər;
- kommersiya sərqi kompleksləri;
- ali və orta iqtisadi təhsil sistemi;
- məsləhət (konsaltinq) şirkətləri,
- auditor şirkətləri;
- işgüzar fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş ictimai və dövlət ictimai fondları,
- xüsusi azad sahibkarlıq zonaları.

❖ İnfrastruktur nəinki işgüzar münasibətləri təşkil edir və onların iştirakçılarının maraqlarının reallaşmasını asanlaşdırır, həm də müxtəlif iqtisadi subyektlərin ixtisaslaşmasını, onlar tərəfindən doldurulan bazar “nişi”nin diferensiaslaşdırılması əsasında işin operativliyi və səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edir, hüquqi və ekoloji nəzarəti, iş təcrübəsinin dövlət və ictimai tənzimlənməsini sadələşdirir.

❖ Biznes infrastrukturunun birbaşa və dolaylı iştirakçıları mövcuddur. Onların hər birinin öz rolu vardır və tədqiqatda onların hamısına toxunulmuşdur

Bazara keçid dövrünü, məlum olduğu kimi, dünya ölkələrinin əksəriyyəti yaşadı. Azərbaycan da həmçinin bazara keçid vəziyyətindədir. Keçid dövrü – bu statistika deyil, dinamika, prosesdir. Bazara keçid dövrü, proses kimi, uzun illər davam edəcək. O bir neçə mərhələdə həyata keçirilə bilər. Formalaşma və müasir bazar infrastrukturunun inkişafı keçid dövrünün ən məsuliyyətli, zəhmətli və kapital tutumlu mərhələsidir. Müəssisələrin və sahibkarlığın inkişafı Azərbaycanın iqtisadi artımı Azərbaycanın ən dərin iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxması üçün həlledici mənaya malikdir. Təəssüf ki, bu gün sahibkarlar öz fəaliyyətində müxtəlif problemlərlə və çətinliklərlə daim rastlaşırlar. Buna görə də, lazımi infrastrukturun qurulması inkişafı təmin edə bilər.

İşdə öyrənilən və gəlinən nəticələrə əsasən aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsini məqsədəuyğun hesab edirəm:

- İlk növbədə elmin texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dövrdə yeni innovasiyalı biznes-layihələrin hazırlanması və bunun üçün müvafiq dövlət və müvafiq təşkilatlar tərəfindən maliyyə dəstəyinin verilməsi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər

- İnfrastruktur layihələrinə investisiyaların qoyulmasının artırılması məqsədilə mövcud problemlərin araşdırılması və həll edilməsi ilə bağlı əlaqədar qurumların fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını və səmərəliliyini təmin etmək. Bununla bağlı olaraq, səlahiyyətlərin bölgüsünə, səlahiyyətdən istifadənin məhsuldarlığına və idarəetmənin işinin ölçülməsinə nəzarəti təşkil etmək fayda verə bilər.

- Dövlətin maliyyə imkanlarının və ya dəstəyinin cəlb olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi infrastrukturun səmərəli təşkil edilməsinə şərait yarada bilər

- Analoji tətbiqlər və ya layihələrin icrası ilə məşğul olmuş xarici ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaq da infrastrukturun təşkilati-iqtisadi mexanizminin inkişafına təkan verə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A. "Biznesin əsasları". Bakı, 2005.
2. Abbasov A. "Sahibkarlıq fəaliyyəti : növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri". Bakı, 1998.
3. Abbasov A.H. Azərbaycanca maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, 2003
4. Abbasov A.H. Qiymətli kagızlar və onlarla əməliyyatlar. Bakı, 2007
5. Atakişiyev M.C., Şixəliyeva N.M., Nurəliyeva R.N. Maliyyə menecmenti. Bakı, 2010
6. Bağırov D.A, Həsənli M.X. "Maliyyə" dərs vəsaiti, Bakı, 2011.
7. Bayramov Q. "Nəzarət maliyyə şəffaflığının artırılmasının əsas təminatçısıdır". Böhrandan sonra maliyyə resursların səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu beynəlxalq elmi-praktik konfrans toplusu, 16 Oktyabr 2009, Bakı, ss. 334-336.
8. Cabbarov İ. "Bazar infrastrukturunun mühüm ünsürü kimi nəzarət", Auditin aktual problemləri Polşa- Azərbaycan elmi-praktik konfrans toplusu, Bakı, 2011ss. 137-141
9. Cəbiyev R.M. Azərbaycanca bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı (Monoqrafiya). Bakı, 2000. 236 s.
10. Cəfərov H.Ə. Bazar münasibətləri şəraitində sənaye istehsalının inkişafının stimullaşdırılması məsələləri. Bakı, Azəməşr, 2010, 196
11. Əliyeva M. Azərbaycanca istehsal infrastrukturunun inkişafı problemləri. Bakı, 2012. 140 s.
12. Əlləzov Q.S. "İqtisad elminin nəzəri-metodoloji əsaslarının tarixi inkişafı". Bakı, 2009
13. Hüseynov M. "Maliyyə bazarı". Gəncə. 2007
14. Hüseynov T.H. Azərbaycanca bazar sisteminin iqtisadi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, 2004. 228 s.
15. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi İqtisadi Təhlil və Analitik-İnformasiya Departamenti. Musayev Vüsal. Hesabat Dekabr 2016
16. İsmayılov F. və Bayramov Q. Nəzarət: qanunvericilik və normativ sənədlər, 3-ci

- Nəşr, AR Auditorlar Palatası Nəşrləri, Bakı, 2005
17. Kərimov A., Babayev A.. “Qiymətli kağızlar bazarı”. Dərslik. Bakı, 2003.
 18. Kərimov E.N., B.O.Osmanov . İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2010. 630 səh
 19. Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə,M. 2005
 20. Qafarov Ş.S. Müasır iqtisadi sistem və qloballasma. Bakı 2005.
 21. Manafov Q.M. Sahibkarlıq: nəzəri və praktik məsələləri. Bakı, 1997
 22. Menkyu Q. İqtisadiyyatın əsasları – Bakı, 2008. səh .562
 23. Mustafayev F.F..Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı, 2008. 537 s.
 24. Nadirov A. Müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri. Bakı, Elm, 2002,s.43.
 25. Niftullayev V.. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2002.
 26. Novruzov N., Hüseynov X.. “Maliyyə”. Dərslik. Bakı, 2007.
 27. Novruzov V. "Hazırda auditin inkişaf konsepsiyası haqqında", Günümüzdə Şəffaflığın Artırılmasında Auditin Rolu Beynəlxalq Elmi-Praktik Simpozium toplusu 15-16 Mart 2012, Bakı, ss. 17-25.
 28. Rəhimov M. AR.nın iqtisadi inkişafını tənzimləyən qanunlar. Bakı, Azərbaycan, 1996.
 29. Rəhimova S. "Nəzarət xidmətinin hüquqi əsasının təkmilləşdirilməsi", Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu beynəlxalq elmi-praktik konfrans toplusu, 16 Sentyabr 2006, Bakı, ss. 225-227.
 30. Sadıxov M., Bədəlov H.- “Maliyyə resursları və maliyyə bazarı”. Bakı, 2003
 31. Sadıqov E. Azərbaycanın maliyyə bazarı və onun inkişaf perspektivləri. Sankt-Peterburq , 2003.
 32. Şəkərəliyev A. “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”. Bakı, 2008.
 33. Şəkərəliyev A.Ş.. Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi, Bakı 2011, 542 s.
 34. Zeynalov K. Azərbaycanda istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri. Bakı, 1994, s. 205.

35. Бараненко С.П. Основы предпринимательства. — М.: «Центрполиграф», 2010.
36. Видяпина В.И., Степанова М.В. Региональная экономика: уч. для вузов. М.: ИНФРА-М, 2007.
37. Грибов В.Д. Основы бизнеса: Учеб. пособие.— М.: Финансы и статистика, 2006.
38. Кушлина В.И. Государственное регулирование рыночной экономики. — М.: РАГС, 2005.
39. Лапуста М.Г. Малое предпринимательство: уч. для вузов. — М.: «ИНФРА-М», 2010.
40. Малые предприятия: Организация, экономика, учет, налоги/Под ред. В.Я. Горфинкеля, В.А. Швандара. М., ЮНИТИ, 2006.
41. Муштук О.З. Бизнес и политика: учебное пособие. — М.: «Маркет ДС», 2010.
42. Овешникова Л.В. Классификация элементов инфраструктуры региональной экономики // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6.;
43. Основы предпринимательской деятельности. Финансовый менеджмент /Под ред. В.М. Власовой. — М.: Финансы и статистика, 2006.
44. Райзберг Б.А. Основы бизнеса. — М.: Норма, 2005.
45. Хисамутдинов И.А.. Основы экономики и теории рынка. 2010
46. Юрьева Т.В., Марыганова Е.А. Макроэкономика: уч. для вузов. М.: «ЕАОИ», 2008.
47. Oreste Popescu. Studies in the History of Latin American Economic Thought. London, 1997, ISBN 978-0-415-14901-3, стр.15-31
48. http://www.president.az/files/future_az.pdf
49. http://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITES_I.pdf
50. <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadi İnkisaf Nazirliyinin rəsmi web ünvanı;
51. <http://www.meclis.gov.az> – AR Milli Məclisinin rəsmi web ünvanı;
52. <http://www.president.gov.az> – AR Prezident Aparatı rəsmi web ünvanı

53. <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi rəsmi web ünvanı;
54. <http://www.maliyye.gov.az> – AR Maliyyə Nazirliyinin rəsmi web ünvanı;
55. <https://www.science-education.ru>
56. <http://www.iteconomic.com/klassifikaciya-infrastruktury.aspx>
57. http://www.azerbaijans.com/content_533_tr.html
58. <http://banker.az>